

Stadsreparatie

Voortbouwen op de historische stad als duurzame constante

Colofon

Opleiding

datum 3 september 2021
naam Rotterdamse Academie van Bouwkunst
richting MSc Stedenbouw

Persoonlijke informatie

naam Rémon Mulder
E-mail remon.mulder@live.com

Afstudeercomissie

voorzitter Margit Schuster
organisatie Rotterdamse Academie van Bouwkunst

mentor Rein Geurtsen
organisatie Rein Geurtsen Holding bv.

externe criticus Hans van der Heijden
organisatie Hans van der Heijden Architect

toegevoegde criticus Riëtte Bosch
organisatie Rijksvastgoedbedrijf

Met dank aan

Catja Edens
Bureau Spatie
voor het meeschrijven en meedenken

Dhr. L.A.M. van Baalen
Stedenbouwkundige
Gemeente Bergen op Zoom

Mevr. L.F.M. Franken-Leenaars
Programmamanager binnenstad
Gemeente Bergen op Zoom

Mijn opa en oma Dhr. J.M. Belet en Mevr. F.J.M.T. Belet - Van Mil
kennen Bergen op Zoom al hun hele leven.

Inhoud

Deel 1: historisch-morfologisch onderzoek

- 2 Stadsreparatie
- 4 Een beknopte geschiedenis van Bergen op Zoom
- 10 De Brabantse Wal
- 14 Geologie
- 16 Reliëf
- 18 De Grebbe
- 20 De Zoom
- 21 Het Spuihuis en de stedelijke waterhuishouding
- 22 Stadsomwallingen
- 24 De Gevangenpoort
- 26 De Steenbergse poort
- 28 De Stoelemat
- 29 De Blokstallen
- 30 De 19^e eeuwse stadsuitleg
- 32 Ontwerp van de 19^e eeuwse stadsuitleg
- 38 Het Geertruidaplein
- 40 Plan de Ranitz
- 42 Eerste reparaties: Het ensemble van Jan Hoogstad
- 43 Plan Bergse Haven
- 44 "Agge mar leut 'et"
- 46 Fotowandelingen
- 49 Twee eeuwen verandering
- 52 Verkeersstructuur
- 53 Parkeren
- 53 Straatprofielen
- 55 Bebouwingstypologie

Deel 2: ruimtelijke interventies

- 60 Ingrediënten voor een stadsreparatie
- 62 Duurzaam casco
- 64 Ruimtelijke agenda
- 65 Nieuwe verkeersstructuur
- 66 De groenblauwe stad
- 67 Wateropgave
- 68 Zichtlijnen
- 69 Morfologische breuken en knopen
- 70 De erfgoedstad
- 71 Het reliëf als ontwerpgereedschap
- 72 Thema: slenterboulevard
- 73 Thema: vroeg middeleeuwse omwalling
- 74 Thema: herwaardering van oude iconen
- 75 Voorbeelden van aaneengeschakelde pleinen

Deel 3: stadsreparatie

- 82 De wandeling
- 84 Het nieuwe Westersingelgebied
- 86 Plankaart
- 87 Ruimtelijke sequentie
- 88 Van verkeersweg naar divers stuk stad
- 90 Doorsnedes en straatprofielen
- 92 Programma
- 96 Bouwenveloppen
- 103 Maquettefoto's
- 104 Ik, stedenbouwkundige

Verklaringen

- 106 Straatnamenkaart
- 107 Bronvermelding

Deel 1

historisch-morfologisch onderzoek

Stadsreparatie

Meestal bepaalt het historische centrum nog altijd het beeld wat men heeft van een stad. Ook in de stad waar mijn afstudeeronderzoek over gaat: Bergen op Zoom. De middeleeuwse straten en oude gebouwen laten een rijke historie zien.

Een oude stad vraagt om goede inpassing van een nieuwe toevoeging. Dit gaat niet over het letterlijk kopiëren van eigenschappen van de bestaande stad of aanpassen aan de omgeving. Een toevoeging aan het historische stadscentrum moet robuust zijn en moet een meerwaarde hebben voor de stad. Het ontwerp kan zo bestand zijn tegen de tand des tijds.

Hoe meer buitenwijken er aan een stad gebouwd worden, hoe groter de behoefte wordt aan iets waar inwoners zich mee verbonden voelen, een identiteitsdrager. Buitenwijken zijn vaak in één keer gebouwd en kennen naast een landschappelijke onderlaag en een eerste bebouwingslaag weinig historie. Verder uitbouwen van een complex centrum hoort bij de uitdijende stad. Bewoners van buitenwijken kunnen zich door middel van een identiteitsdrager met hun woonplaats identificeren. Meestal is dit een historisch centrum met karakteristieke bebouwing en stedelijke voorzieningen die belangrijk zijn voor inwoners van de stad. In het geval van Bergen op Zoom is het ook de wijze waarop het centrum is verbonden met het unieke landschap waarin de stad is ontstaan.

Verhalen over de stad

Hoe de stad door de tijd heen gebouwd is, is niet zomaar 'natuurlijk' gegroeid. De groei van de stad is altijd bepaald door keuzes van de mens. Dit kan het beleid van een lokaal bestuur zijn, maar ook de ideeën van een eigenzinnige ontwerper, of het initiatief van een bewoner. Wat als er in het verleden andere keuzes waren gemaakt bij het bouwen van de stad?

Stadsreparatie gaat over het terugdraaien van keuzes die, met de kennis van nu, negatief hebben uitgepakt voor de ruimtelijke kwaliteit van het centrum van Bergen op Zoom. Een toevoeging aan de binnenstad van Bergen op Zoom kan een verhaal zijn over een alternatieve geschiedenis van deze plek.

Westersingel

Een van die keuzes uit het verleden is de aanleg van de Westersingel dwars door het middeleeuwse deel van de stad. Deze ingreep was onderdeel van Plan de Ranitz; een 'reconstructieplan' uit de jaren '60 dat ervoor moest zorgen dat de binnenstad van Bergen

op Zoom gemakkelijk per auto bereikbaar werd. De eeuwenoude, maar slecht onderhouden bebouwing moest hiervoor gesloopt worden. Destijds paste dit binnen de tendens van het saneren en moderniseren van Nederlandse binnensteden. Tegenwoordig is er meer waardering voor de meer dan 800 monumenten die de stad rijk is, en passen nieuwe ontwikkelingen beter in het middeleeuwse stadsbeeld. De Westersingel lijkt de rand te zijn van het middeleeuwse centrum, terwijl dit eigenlijk nog doorloopt in het Havenkwartier, dat ontstaan is rond 1450.

De aanleg van de Westersingel is niet de enige ingreep die er door de tijd heen gedaan is in dit deel van de stad. Ruimtelijke configuraties uit eerdere tijdspannen bestuderen, biedt inspiratie bij het repareren van dit deel van de stad. Dit voorstel moet cultuurhistorisch duurzaam zijn om te voorkomen dat het over een aantal jaren ook een verkeerde beslissing blijkt te zijn geweest.

Permanent en specifiek

Twee begrippen zijn van belang als het gaat over cultuurhistorische duurzaamheid:

permanent en *specifiek*:

- Permanent gaat over historische lijnen die al heel lang aanwezig zijn. Dit kunnen bijvoorbeeld plekken, routes of landschappelijke lijnen zijn. Deze hebben een rol gespeeld bij het ontstaan of de groei van de stad. Om aan te sluiten bij de historische stad is het van belang dat permanente aspecten een onderdeel worden van het ontwerp.
- Specifiek gaat over het beeld wat men van een stad heeft. Dit kan door de tijd heen veranderen, maar is wel onderdeel van de identiteit van een stad. Het specifieke beeld wat iemand heeft van de stad kan voor iedereen anders zijn. Dit maakt het heel variabel en aantrekkelijk als onderdeel van een ontwerpopgave. Aan het specifieke deel van een stad valt namelijk nog te sleutelen om de ruimtelijke kwaliteit van een plek te verbeteren. Vaak is immaterieel erfgoed of cultuur ook onderdeel van specifieke kenmerken van een stad. In Bergen op Zoom zou dit het vieren van het carnavalsfeest kunnen zijn, ook wel de vastenavond genoemd.

Restruimte

Buiten de permanente en specifieke plekken van een stad zijn er ook nog plekken die weinig bijdragen aan de identiteit van de stad. Dit zijn meestal plekken die voor maar weinig mensen te zien zijn, zoals de binnenkanten van bouwblokken. Deze hebben een geringe betekenis voor de ruimtelijke kwaliteit en de beleving van een stad. Buiten dat deze plekken moeten aansluiten op het permanente deel van de stad, kunnen hier voorstellen gedaan worden die passen bij de huidige tijd. Denk aan het verstopte binnenterrein van een bouwblok dat een nieuwe plek kan worden voor het bouwen van woningen omdat er een behoefte aan woningen is.

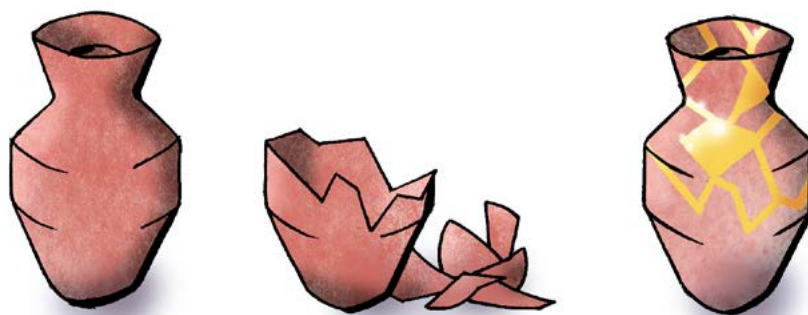
Stadsreparatie

Door middel van mijn onderzoek zal ik duiden wat specifiek en permanent voor Bergen op Zoom en het Westersingelgebied betekenen. Door het gebied de Westersingel uiteen te rafelen in verschillende tijdsperiodes, maar ook verschillende thema's zoals landschappelijke onderlegger en korrel van de bebouwing, kunnen er verschillende verhalen over Bergen op Zoom verteld worden. Deze verhalen zijn de basis voor een nieuw ontwerp. Deze methode zal er voor zorgen dat een aantal permanente aspecten, dingen die er altijd geweest zijn, zichtbaar

zijn in het ontwerp. Om het ontwerp daarna verder uit te werken worden specifieke eigenschappen toegevoegd die kunnen refereren naar het verleden, het heden, maar ook naar de toekomst. Als er zicht is op een 'raamwerk' van cultuurhistorische waarde, bestaande uit permanente en specifieke onderdelen, kan de overgebleven ruimte binnen het raamwerk ingevuld worden met nieuwe stedelijke functies. Deze kunnen dan aansluiten bij de huidige behoeften.

De stadsreparatie zou kunnen worden uitgevoerd door een aantal ruimtelijke aspecten uit verschillende tijdslagen terug te laten keren:

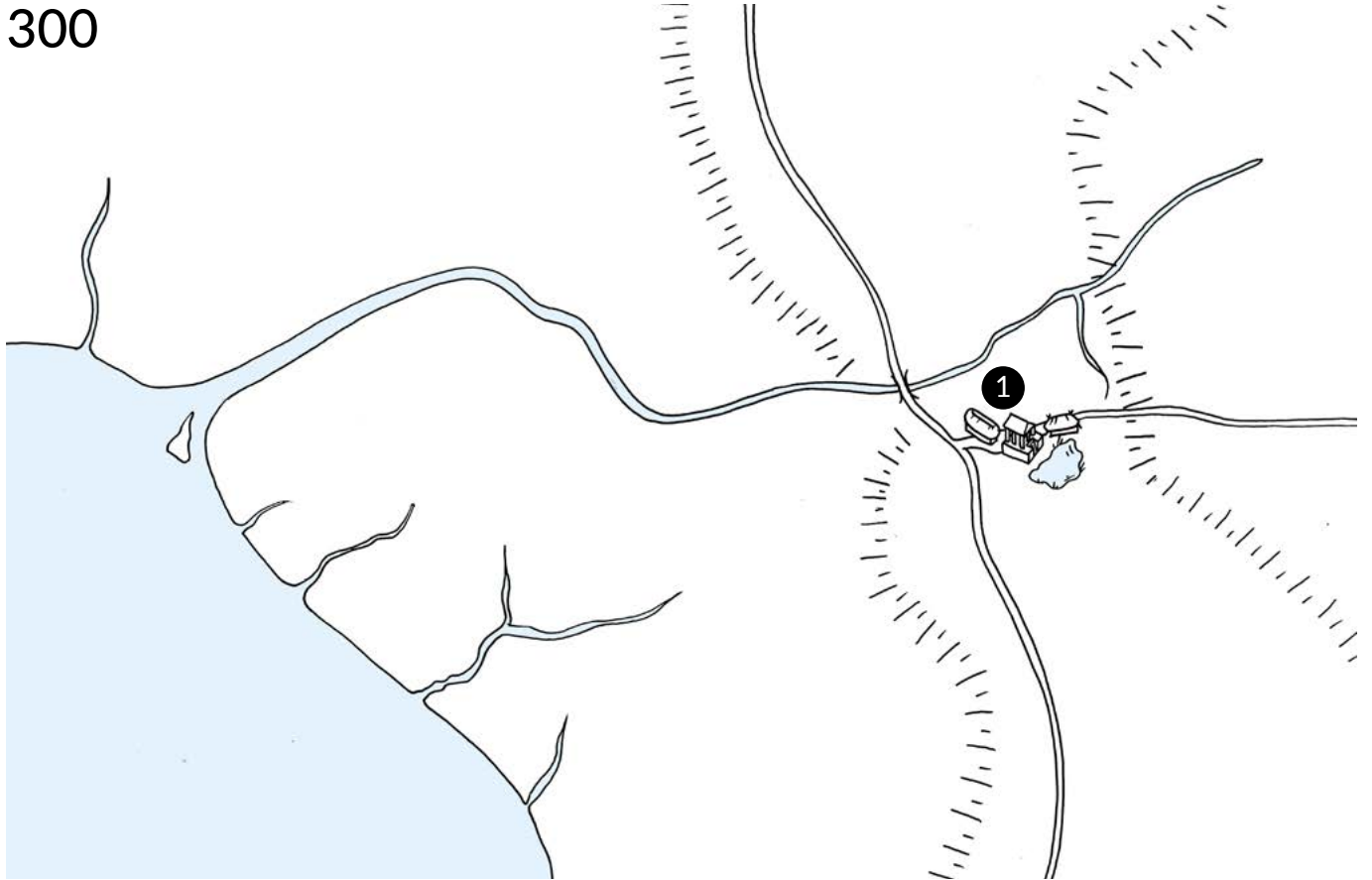
- De ondergrondse beek en historisch stadsriool De Grebbe.
- Een logische ruimtelijke sequentie van het centrum naar het Havenkwartier.
- Het in stand houden van zichtlijnen uit het plan voor de 19e eeuwse schil.
- De overgang van de stad naar het landschap en de Schelde.
- Het centrum en het Havenkwartier als decor voor het vieren van de vastenavond.

Kintsukuroi (gouden reparatie) is de Japanse kunst van het repareren van gebroken keramiek met goud- of zilverkleurige lak. In de Japanse schoonheidsleer dragen de sporen van breuk en herstel bij aan de schoonheid van een voorwerp.

Een beknopte geschiedenis van Bergen op Zoom

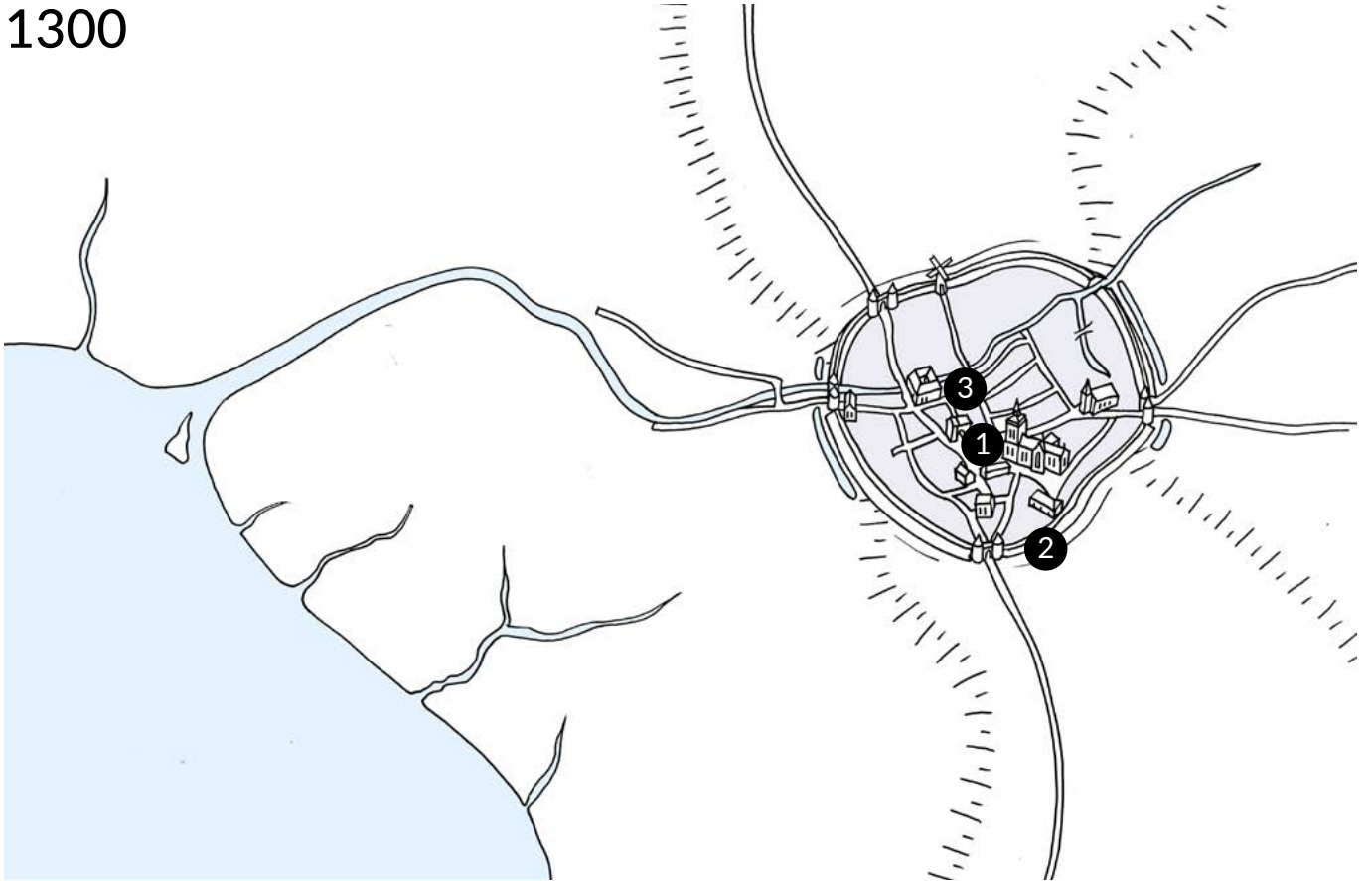
300

- 1 Vissers vestigen zich op hoge gronden nabij de Schelde. Later ontstaat hier een Romeinse nederzetting en een klein heiligdom op de plek waar later de St. Gertrudiskerk gebouwd zou worden.

Het ontstaan van Bergen op Zoom is waarschijnlijk te danken aan de vestiging van vissers op hoge gronden in nabijheid van het open water van de Schelde, nu beter bekend als de Brabantse Wal. De eerste sporen van bewoning dateren uit de Romeinse tijd. Romeinse munten en amforen (kruikjes) zijn gevonden op een plek waar rond die tijd een vennetje lag. Meer aanwijzingen over hoe oud de stad is liggen waarschijnlijk onder de fundamenteën van de St. Gertrudiskerk. Tot nu toe is hier weinig over bekend.

1300

- 1 Bergen op Zoom wordt in de vroege middeleeuwen het centrum van handel door het houden van jaarmarkten
- 2 Een aarden omwalling met verschillende stadspoorten wordt gebouwd. Vanwege het hoogteverschil staat de gracht rondom de stad op sommige plaatsen droog.
- 3 Verschillende gebouwen waaronder een grote kerk, laken- en vleeshal en het Hof van Bergen op Zoom geven uiting aan de groei van de stad.

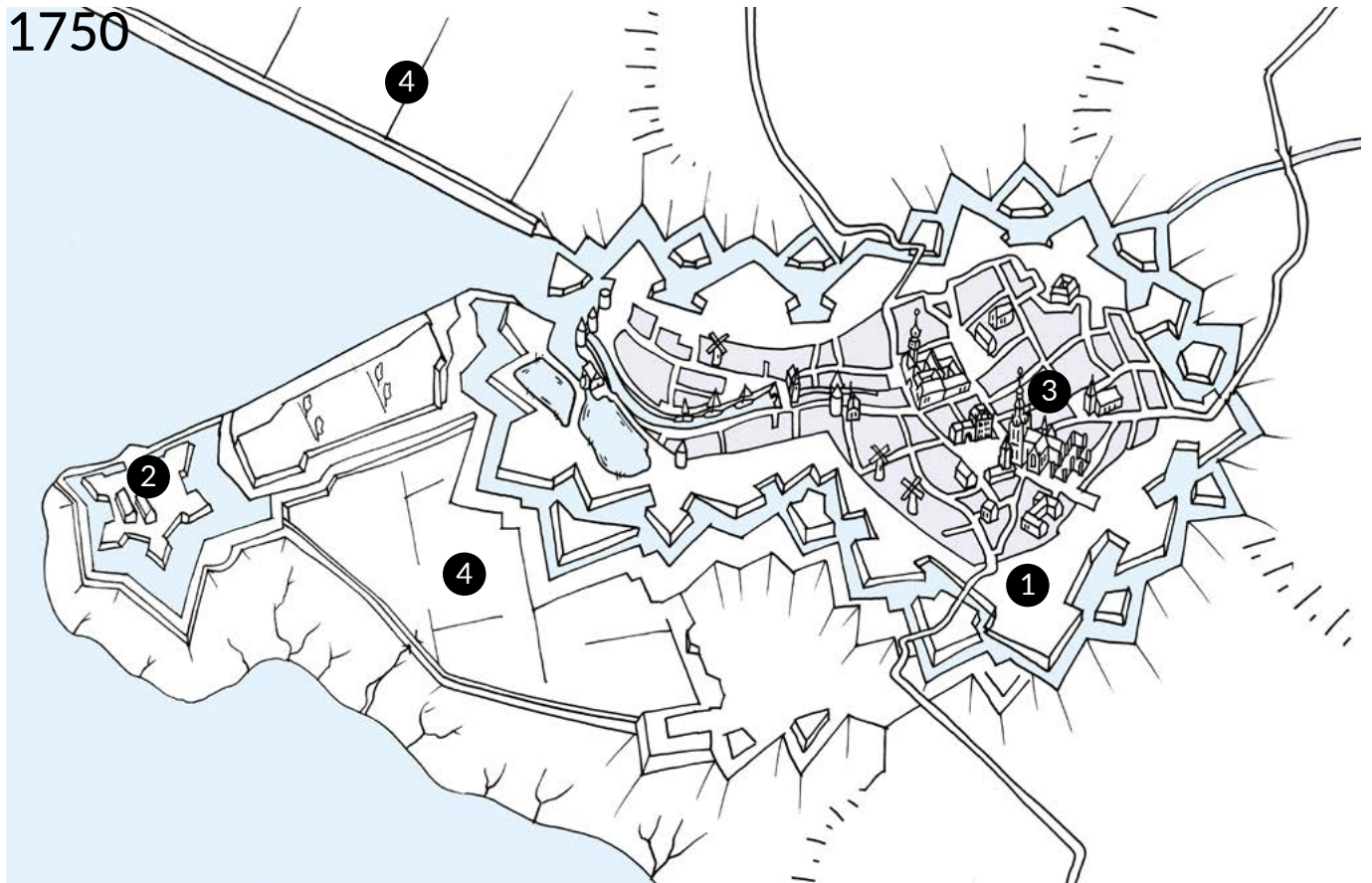
Na de Romeinse tijd nam het internationaal belang van de stad toe en werd Bergen op Zoom bekend vanwege haar jaarmarkten waar kooplui uit alle windstreken naartoe kwamen om handel te drijven in o.a. laken, wandtapijten, aardewerk en zilver. Rond 1300 werd de stad ommuurd. Een overblijfsel van deze eerste omwalling is de Gevangenpoort, die bekend staat als de oudste stadspoort van Nederland. In 1397 brandde de stad bijna in zijn geheel af en werd opnieuw opgebouwd. De panden 'Olifant' en 'De Draak' aan de Grote Markt werden gespaard omdat deze al met steen gebouwd waren.

1450

- 1 Het Havenkwartier is van dusdanig belang voor de stad dat het samen met de binnenstad binnen de omwalling komt te liggen
- 2 Bergen op Zoom krijgt een stadsmuur van steen en een volledig met water gevulde stadsgracht
- 3 De groei van de stad wordt voor een deel opgevangen buiten de omwalling. De welvaart bereikt een hoogtepunt.
- 4 Een getijdenwatermolen met groot waterbassin wordt gebouwd net buiten de muren

Nadat de stad rond 1300 werd ommuurd is anderhalve eeuw later de ommuring uitgebreid met het Havenkwartier. Vanwege de directe verbinding met open water bracht dit de stad nog meer welvaart. Gedurende de middeleeuwen werden een beurs, stadhuis, lakenhal en een Hanzehuis gebouwd. In de 15e eeuw werd de stad verrijkt met een aantal bijzondere gebouwen waaronder de Sint-Gertrudiskerk en het laatgotische stadspaleis het Markiezenhof dat de macht en rijkdom van het Markiezaat dat in 1533 ontstond uitstraalt.

- 1 Simon Stevin vervolmaakt de vestingwerken van Bergen op Zoom. De stad wordt van militair strategisch belang
- 2 De Waterschans wordt gebouwd als onderdeel van de Zuiderlijke Waterlinie
- 3 De rijkdom die de stad in de middeleeuwen vergaard heeft raakt langzaam op. Ambitieuze plannen zoals uitbreiding van de kerk vallen stil.
- 4 Een deel van de zandplaten langs de Schelde wordt ingepolderd

Door verzanding van de haven werd Antwerpen de belangrijkste handelsstad aan de Schelde en was het gedaan met de welvaart in de stad. Mede dankzij haar militair-strategische ligging behield Bergen op Zoom wel een belangrijke positie. Onder Koning Willem III werd Bergen op Zoom van een meesterstuk van vestingbouwkunde voorzien. Deze werken zijn ontworpen door Simon Stevin. De stad lag nog steeds op een strategisch punt, hoog aan de oevers van de rivier. De vestingwerken zouden blijven liggen totdat ze tussen 1868 en 1890 werden ontmanteld. Bergen op Zoom werd een garnizoensstad en kreeg een bedrijvigheid die te danken was aan de hier gestationeerde militairen.

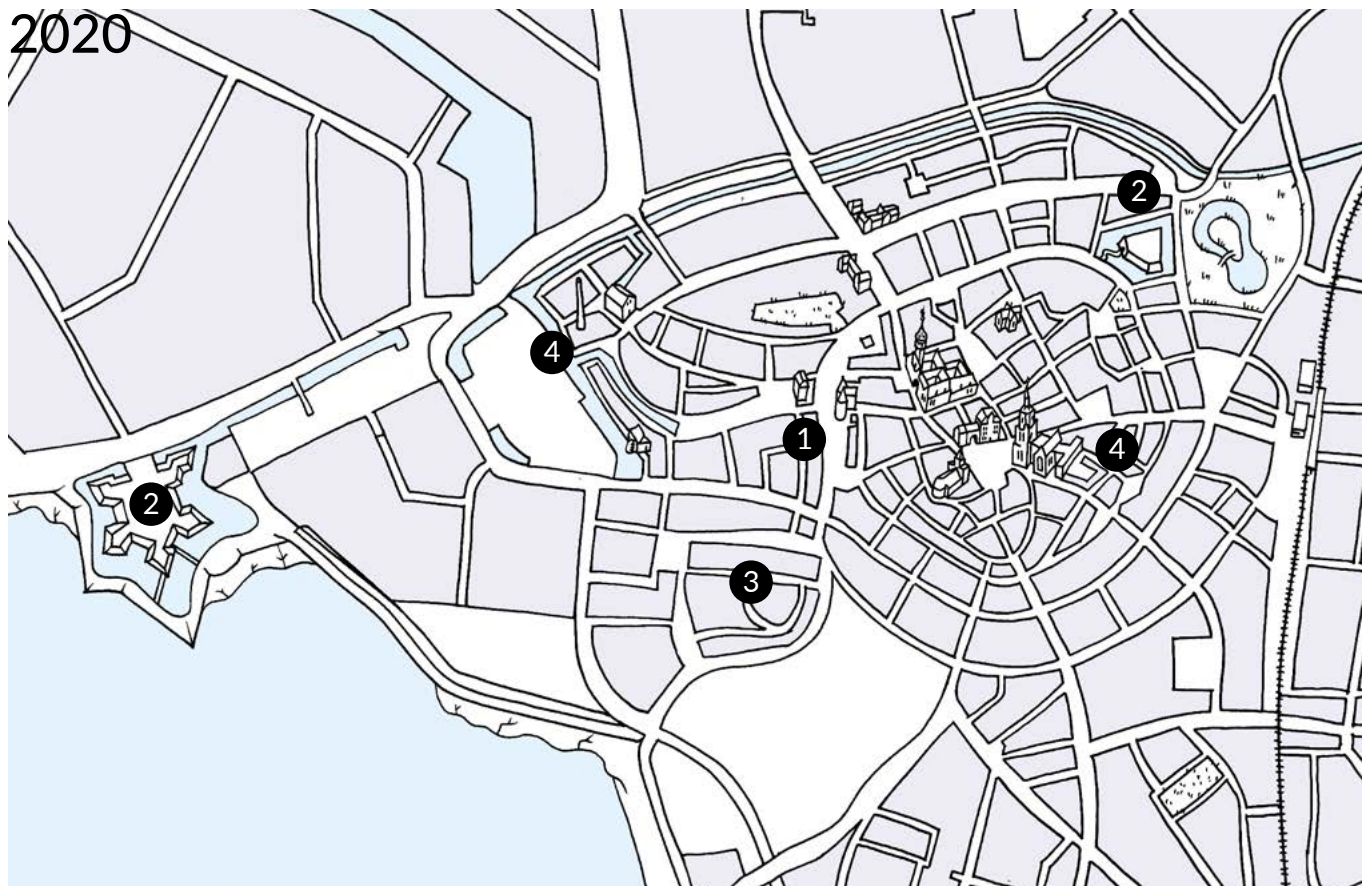

- 1 De 19e eeuwse schil rond de stad krijgt vorm na het verwijderen van de vestingwerken
- 2 Het spoor zorgt voor een nieuwe ontsluiting voor de stad en de opbloei van industrie waaronder suikerfabrieken en ijzergieterijen
- 3 De Zoom wordt gegraven als turfvaart en afwatering van de hoger gelegen gebieden op de Brabantse Wal

Al voor de ontmanteling van de vestingwerken kreeg Bergen op Zoom een spoorwegstation en verschillende fabrieken, waaronder ijzergieterijen en fabrieken voor de productie van suiker en spiritus. Door het onafhankelijk worden van België lag Bergen op Zoom in de periferie. De stad werd een provinciestadje halverwege de wereldsteden Rotterdam en Antwerpen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was Nederland neutraal, maar Bergen op Zoom moest als grensstad alle zeilen bij zetten om de vele vluchtelingen uit het zuiden op te vangen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog is de binnenstad op een paar incidenten na ongeschonden gebleven en uiteindelijk in 1944 bevrijd door de Canadezen en de Britten. Buiten de stad is een oorlogskerkhof ingericht voor de gevallen.

2020

- 1 Door Plan de Ranitz zijn het centrum en het havenkwartier los van elkaar komen te liggen
- 2 De cultuurhistorische betekenis van de voormalige vestingwerken wordt erkend en de werken worden opgeknapt en benut voor recreatieve doeleinden
- 3 De binnenstad verliest haar connectie met het open water van de (Binnen)schelde door nieuwe bebouwing.
- 4 Verschillende delen van het historische centrum worden herontwikkeld of uitgebreid met nieuwe bebouwing in historische setting

Van 1959 tot 1964 werd de Theodorushaven aangelegd. In de stad verrees nieuwe industrie. De voorspellingen waren dat de stad in de toekomst meer dan 100.000 inwoners zou moeten huisvesten en er werd een groot uitbreidings- en reconstructieplan gemaakt dat veel gevolgen zou hebben voor de monumenten in de binnenstad. Deze verkeerden in een slechte staat. De middeleeuwse haven was ernstig verzand en werd gedempt ten behoeve van de aanleg van parkeerplaatsen. Op verschillende plaatsen werden stadsdoorbraken gepland die dwars door het middeleeuwse centrum zouden gaan. Alleen de Westersingel is hiervan gerealiseerd.

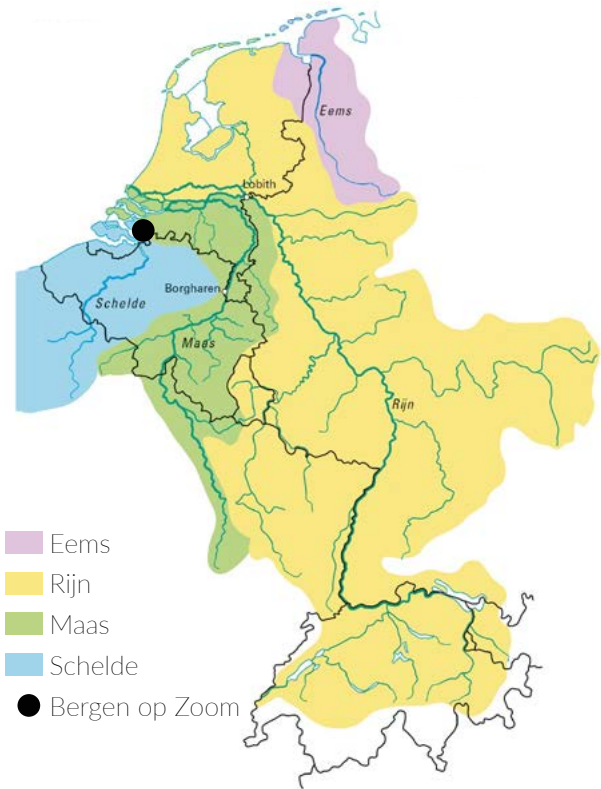
Als een van de eerste grote monumentale gebouwen in Nederland die herbestemd zijn, is de Katholieke kerk aan de Grote Markt in 1990 omgebouwd tot stadsschouwburg. De stad werd daarna bekend vanwege haar monumentenzorg voor de meer dan 300 rijksmonumenten en bijna 500 gemeentelijke monumenten. Met de vernieuwing van het gebied 'De Parade' in 2003 kreeg de binnenstad een nieuwe impuls, die daarna in 2008 uitgeroepen werd tot beste binnenstad van Nederland. Nu profileert Bergen op Zoom zich vooral als historische stad halverwege wereldsteden, en schenkt ook bij het (her)ontwikkelen van nieuwe stadsdelen de aandacht aan het bewogen verleden van de stad en de ligging op de Brabantse Wal.

De Brabantse Wal

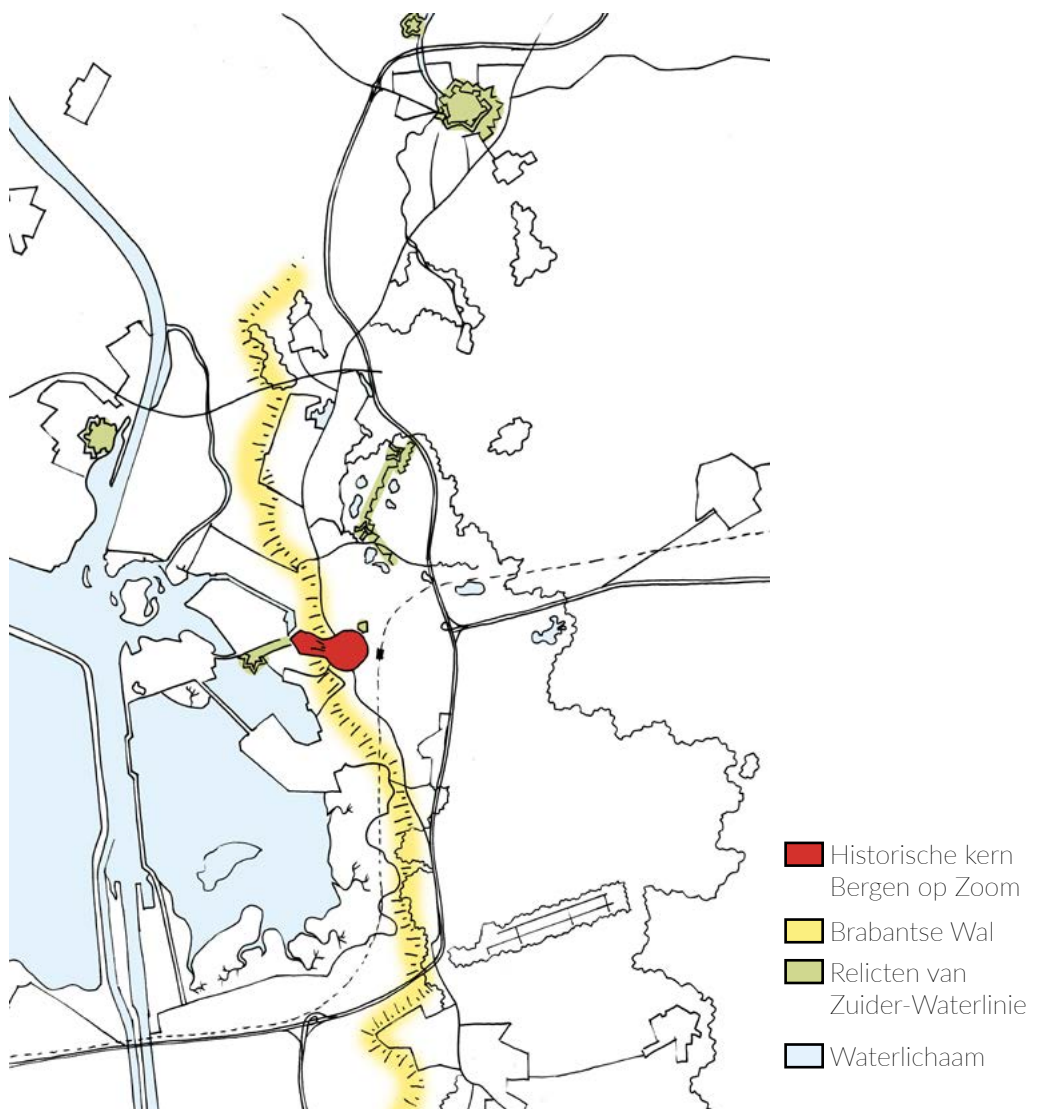
Bergen op Zoom heeft haar bestaan te danken aan de Brabantse Wal, die de overgang vormt van laag gelegen zee- en rivierkleigronden naar hogere zandgronden.⁴ Het hoogteverschil van de steilrand langs de oevers van de Schelde kan tot 23 meter bedragen. In de stad zijn de hoogteverschillen duidelijk waarneembaar.

De strategische ligging op Brabantse Wal heeft ook de historie van Bergen op Zoom bepaald. Zo is de stad bijvoorbeeld onderdeel geworden van de Zuider-Waterlinie, waardoor de stad heel lang een belangrijk militair bolwerk is gebleven.

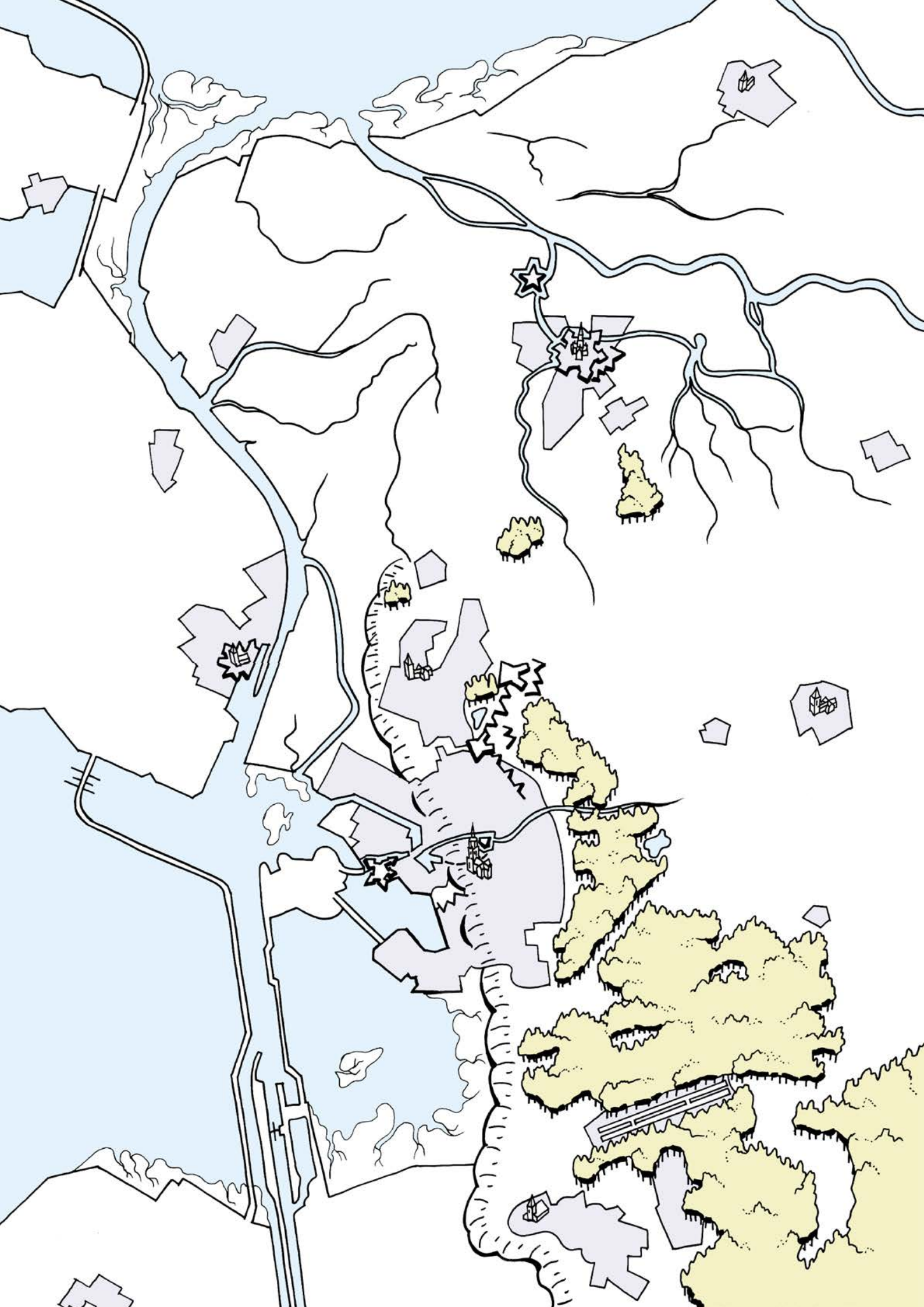
De verschillen tussen zout en zoet, hoog en laag, klei en zandgrond zijn terug te vinden in de streekproducten. Het zeer gevarieerde landschap wordt tegenwoordig vooral benut voor recreatieve doeleinden. In combinatie met het historische stadcentrum dragen deze factoren bij aan een aantrekkelijke stad om in te wonen.

Stroomgebieden van Nederlandse rivieren
bron: Grote Bosatlas 55^e Editie, kaart 43A

Schets: De Brabantse Wal en de Zuiderwaterlinie zijn beeldbepalende elementen in het West-Brabantse landschap

Een van de grootste attracties van de Zuider-waterlinie is Fort de Roovere ten noorden van Bergen op Zoom. Hier ligt de bekende loopgraaf- of mozesbrug en staat de houten toren Pompejus. Beide zijn ontworpen door RO&AD architecten

Op de grens met België ligt het relatief hoog gelegen Grenspark De Zoom - Kalmthoutse Heide. Dit is een gebied met bos en heide bekend van de Suske en Wiske strips.

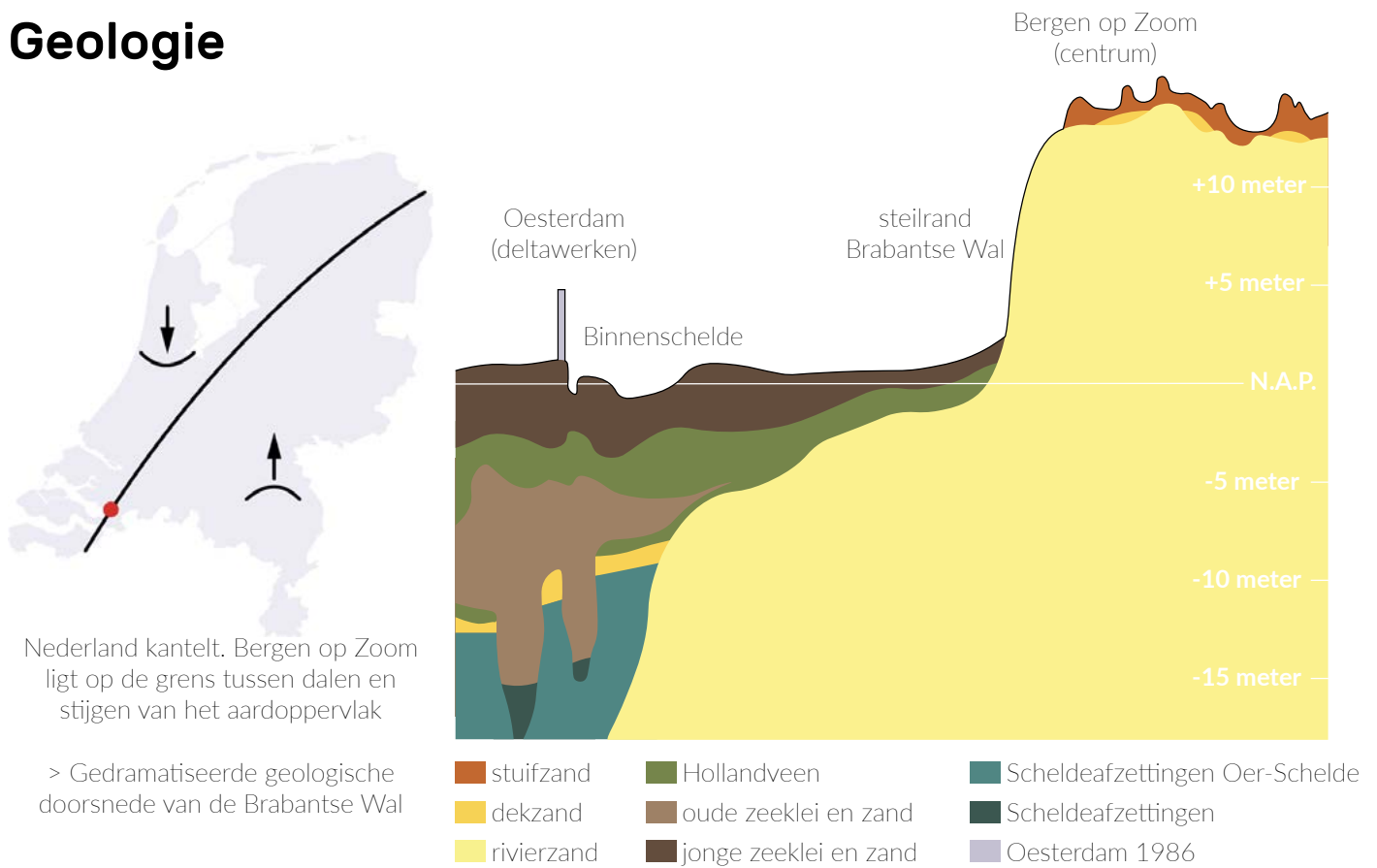

Iets ten zuiden van Bergen op Zoom ligt de laatste vloedboerderij van Nederland; Een boerderij van welke de landerijen bij hoog water onderlopen. Het vlakbij gelegen landgoed Mattemburgh ligt op hogere zandgronden. In dit gebied liggen hoog en laag dicht bij elkaar.

Vanaf de toren van de Sint-Gertrudiskerk zijn de verschillende landschappen van de Brabantse Wal te herkennen. Rechts aan de horizon de lager gelegen Binnenschelde en het Markiezaatsmeer, links de hoger gelegen bossen en heide.

Geologie

De Brabantse Wal is het resultaat van nog steeds voortdurende bodemstijging en bodemdaling in Nederland. Het Brabantse massief stijgt, terwijl Zeeland daalt. Het dikke pakket zand is in de loop van de tijd verder geërodeerd door de fluctuerende loop van de rivier de Schelde, die hier een scherpe bocht maakt en zo de steilrand verder heeft afgesleten.

Door afzetting van verschillende soorten zand die getransporteerd zijn door de Schelde, zuidwestenwind en de zee, zijn duinen ontstaan. Deze zijn van invloed op het reliëf van de binnenstad van Bergen op Zoom die boven op de wal ligt. Het pakket van stuiwzand dat ook wel de formatie van Waalre wordt genoemd is hier verder beïnvloed door de mens, die hier vanaf de middeleeuwen bossen kapte en heidegebieden afgeplagd heeft waardoor de wind vat kreeg op de bovenste laag zand. Door verzanding en uiteindelijke indamming van de Schelde, met de Oesterdam als voorlopig eindstadium, zijn geologische processen van aanslibbing en erosie vertraagd. De bodemstijging gaat hoe dan ook nog steeds door.

Verschillende krekens en beken die vanuit het hoger gelegen gebied regenwater afvoerden naar de Schelde, hebben dalen uitgesleten dwars over de steilrand. Een van die beken is de Grebbe. Een deel van het regenwater bleef staan in duinkommen en zo ontstonden er vennetjes, waarvan we weten dat er een achter de kerk aan de Grote Markt heeft gelegen. Deze bron van zoet water bevorderde uiteindelijk de vorming van een nederzetting die later uitgroeide tot een stad.

Stadspark Kijk in de Pot ligt net buiten de historische binnenstad. Het heuvelachtige landschap van de Brabantse Wal is hier goed te herkennen.

Op de kaart uit 1573 van Christiaan Sgroten is duidelijk te zien waar de Brabantse Wal begint, aangeduid door een lichtere kleur dan het lager gelegen Zeeland. Op deze kaart is ook de historische stad Reimerswaal te zien met haar omliggende dorpen. Dit gebied lag veel lager en werd voortdurend beïnvloed door de flucuerende loop van de rivier de Schelde. Samen met Bergen op Zoom waren deze twee steden belangrijke plaatsen voor het heffen van tol om over de rivier te mogen varen.

Overstromingen en dijkdoorbraken als gevolg van achterstallig onderhoud betekende het einde van het westerlijke gedeelte van het Zeeuwse eiland Bevelant. De stad Reimerswaal wist zich wat langer staande te houden, maar uiteindelijk verdween ook deze in het begin van de achttiende eeuw voorgoed in de golven. Bergen op Zoom werd daarna als de enige stad aan dit deel van de Schelde van militair strategisch belang bij het verdedigen van de handelsroutes naar de haven van Antwerpen.

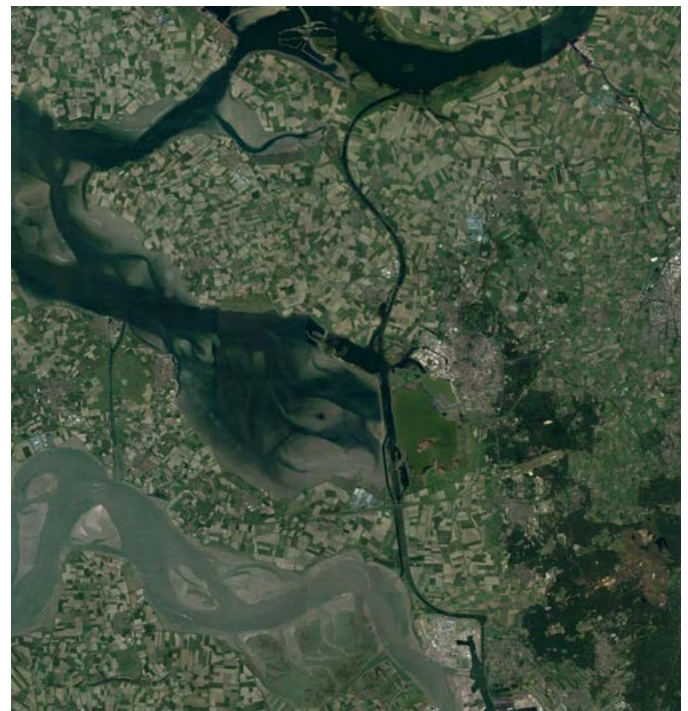
In 1986 is de twaalf kilometer lange Oesterdam voltooid als onderdeel van de Deltawerken. Deze werd boven op de fundamenteën van de verdrongen stad gebouwd. Vanaf die tijd heeft de Schelde geen invloed meer op het landschap rond Bergen op Zoom, en ontstonden het Markiezaatsmeer en de Binnenschelde.

De plaatselijke volksvertelling van Wana, de heks van Reimerswaal wordt nog steeds levend gehouden tijdens de jaarlijkse viering van vastenavond:

Er was eens een zeemeermin. Zij kwam in Reimerswaal aan en vroeg daar om een glaasje water. Ze kreeg echter niks. De zeemeermin zwom naar Steenberghe en stelde daar dezelfde vraag. Ze kreeg er een half glas water. Maar in Bergen op Zoom kreeg ze wél een vol glas! Daarom sprak zij de woorden: 'Bergen op Zoom zal blijven bestaan, Steenberghe zal half vergaan en Reimerswaal zal helemaal vergaan.' De vloek kwam uit.

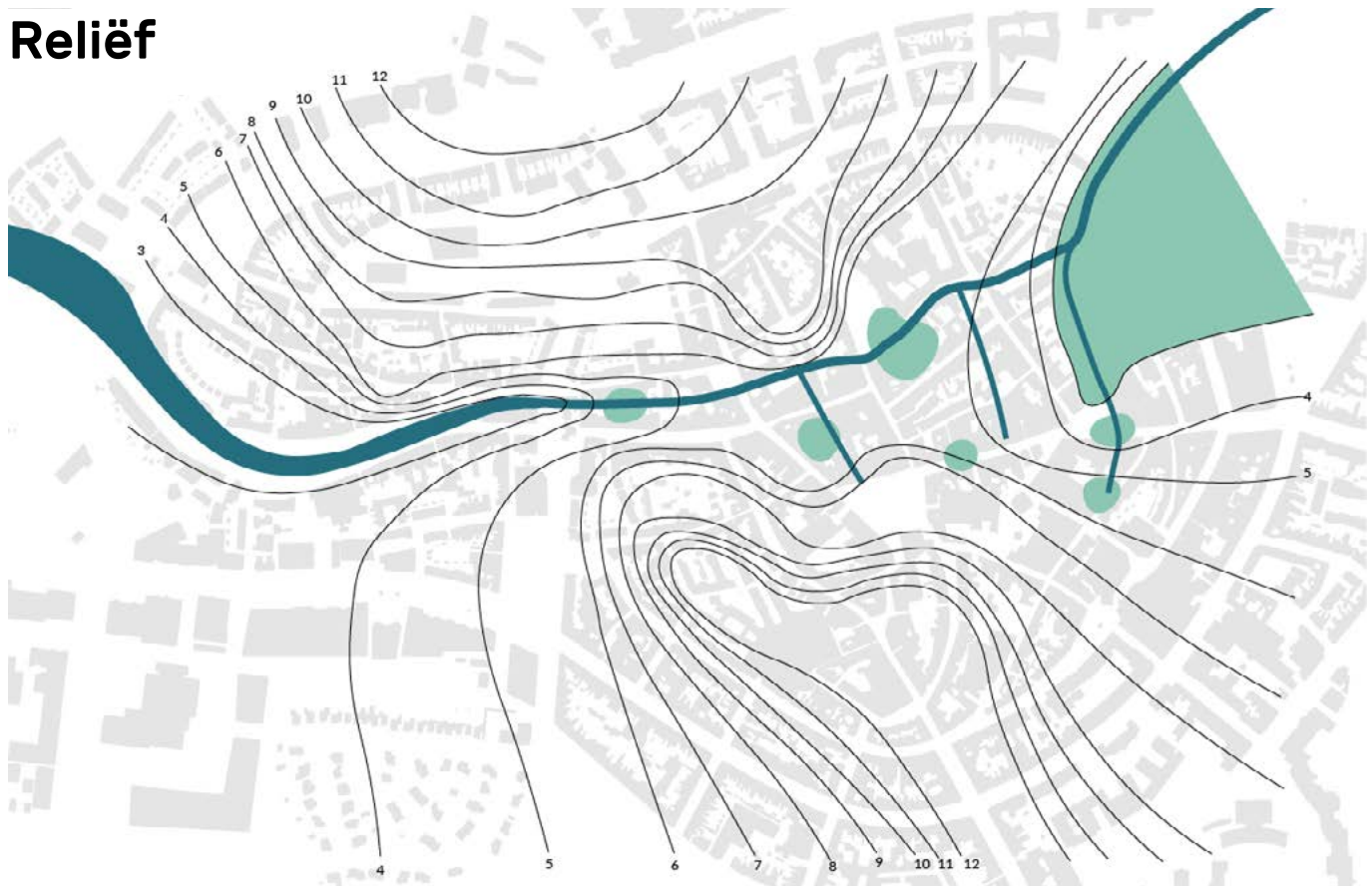

Zeeland anno 1573 – Uitsnede van een kaart vervaardigd door Christiaan Sgroten.

Luchtfoto van de huidige situatie.
De Deltawerken zorgen er voor dat Bergen op Zoom niet meer direct aan de Schelde ligt. Het water van het Markiezaatsmeer en de Binnenschelde is zoet en heeft een groenige kleur.

Reliëf

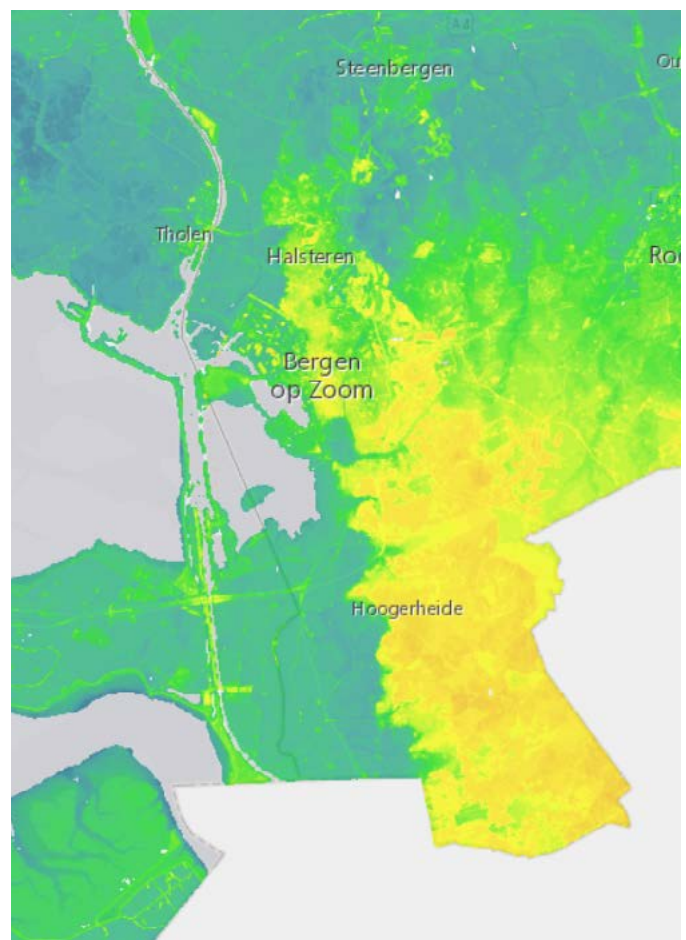

- Grebbe en zijtakken rond 1200
- vennen / moeras

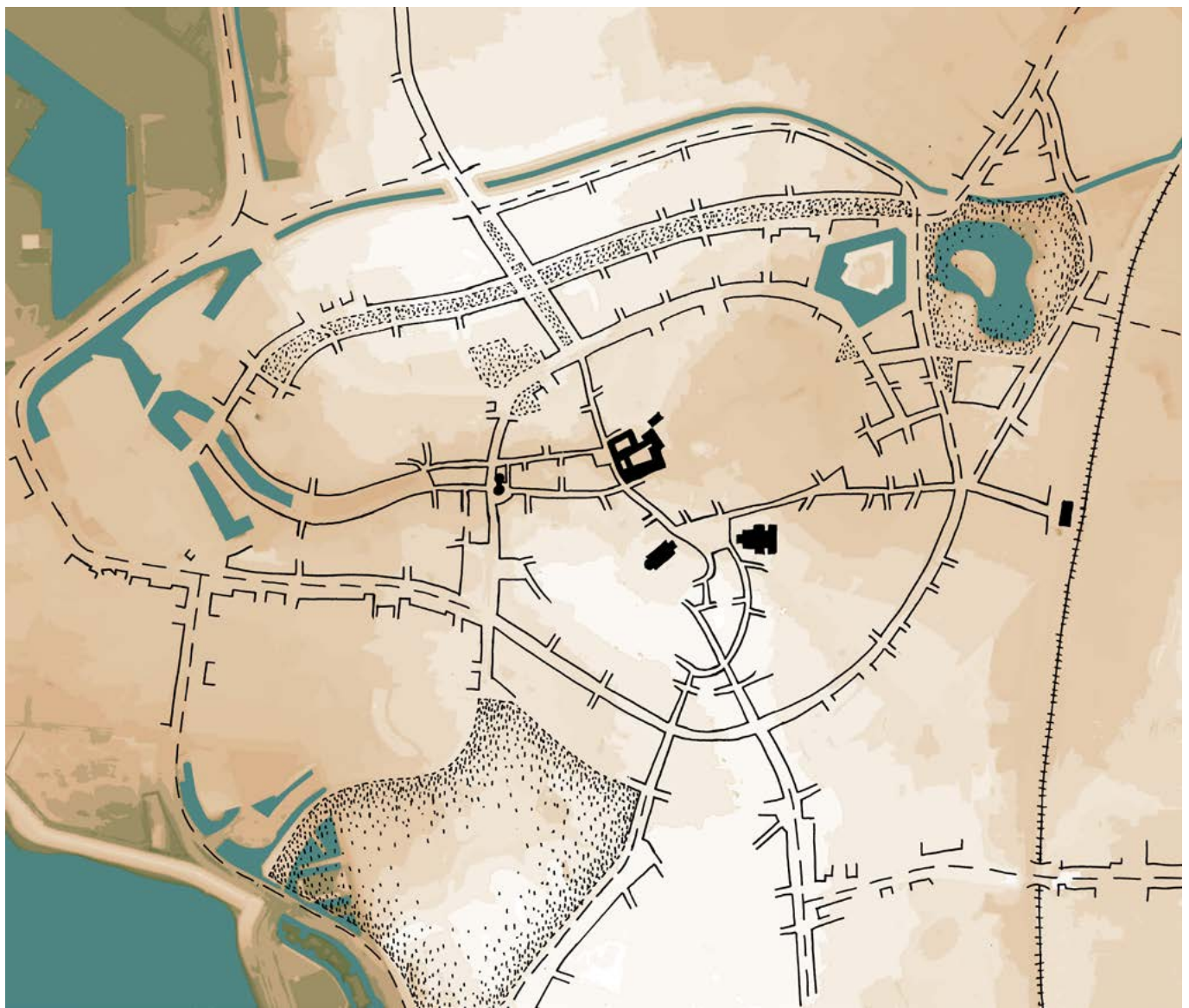
Net iets boven de Grote markt van Bergen op Zoom, die aan de oorsprong stond van het ontstaan van de stad, lag een beek die een klein dal heeft uitgesleten in de steilrand van de Brabantse Wal. Hierdoor fluctueerde het hoogtepeil van het maaiveld in de binnenstad van 4 tot 12 meter boven N.A.P.

Deze beek, die buiten de stad de Zoom heet en binnen de stad de Grebbe, voerde het water af van de verschillende veengebieden die in de duinpannen op het hoger gelegen gebied ontstonden. Een groot moeras ten noordoosten van het centrum veroorzaakte waarschijnlijk een constante stroom van water die werd aangevuld door zijarmen die ontstonden bij kleine vennetjes. Waar de Grebbe in de Oer-Schelde afwaterde, ontstond een natuurlijke haven. De Oer-Schelde wordt zo genoemd omdat er voor de middeleeuwen nog geen onderscheid gemaakt werd tussen een Ooster- en Westerschelde. De ligging van deze rivier fluctueerde vanwege het grillige landschap in de Zeeuwse delta.

De naam Bergen op Zoom werd vermoedelijk door de Romeinen verzonnen, die deze plaats 'Mons am Somam' noemden: Heuvels aan het moeras. Het enige moeras dat nu nog in de buurt van de stad ligt is de Zeezuiper. De rest van het gebied is tijdens de middeleeuwen ontgonnen, drooggelegd of uitgegraven.

De Brabantse Wal is te herkennen aan de gele kleur op de AHN-hoogtekaart

N.A.P. 14m

Morfologische reductie met de belangrijkste parken, routes en gebouwen. Daaronder geprojecteerd in kleurvlakken het Algemeen Hoogtebestand.

De stad is gebouwd op twee stuifzandduinen. Op bovenstaande kaart is te zien dat de noord-zuidroute door de stad over de toppen van de duinen loopt waar men veilig was voor overstromingen. Tussen de duintoppen stroomt de Grebbe waar later het Markiezenhof overheen is gebouwd. De markt en twee kerken liggen op hogere gronden maar wel vlak bij de Grebbe. De Zoom is duidelijk te herkennen omdat deze dwars door een duin heen is gegraven. Het park Kijk in de Pot vormt de overgang van hoger

naar lager gelegen gebied tussen het centrum en de Binnenschelde.

De 19^e eeuwse schil is vormgegeven met het Reliëf in acht genomen. Ten noorden en ten zuiden van het centrum vormt deze zich om de stad heen op de hoger gelegen gebieden, met als resultaat dat de schil om het centrum vanaf het station gezien bij het Geertruidaplein stopt.

Haven

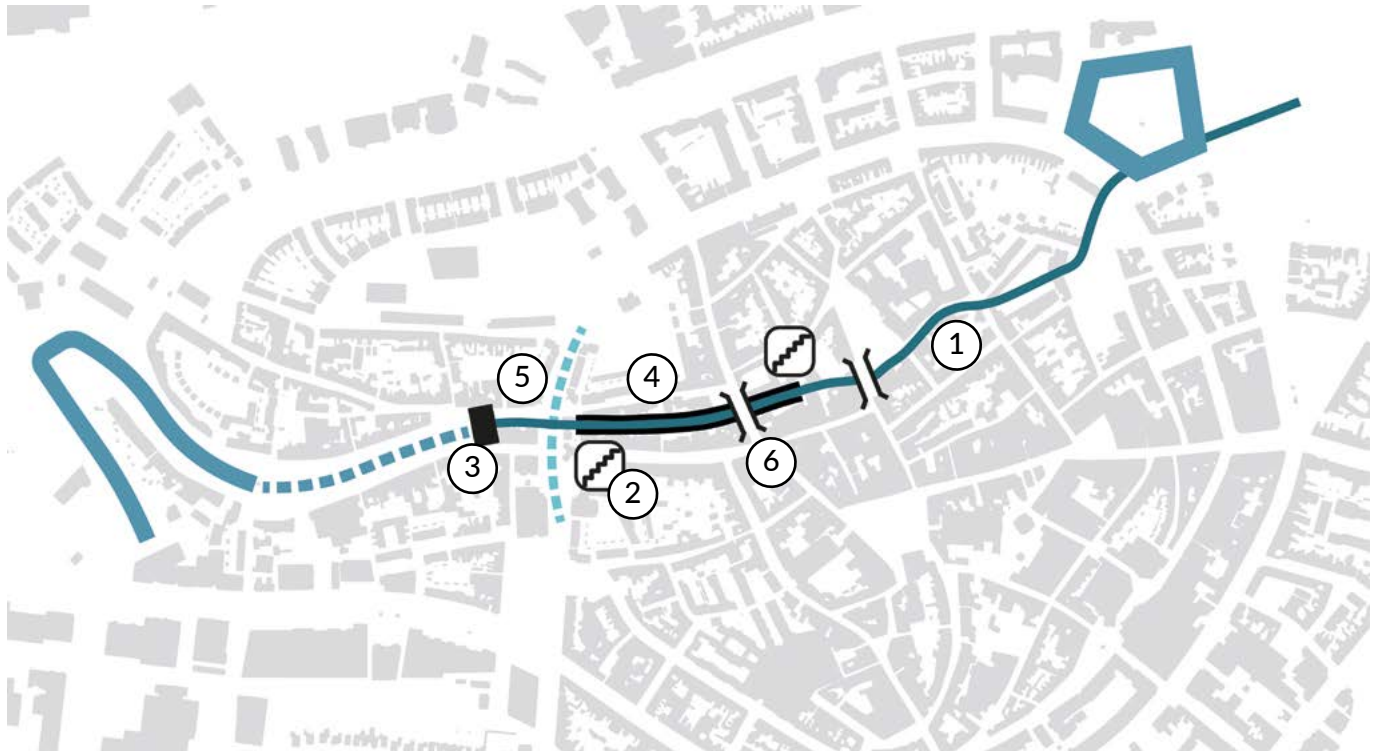

Zuidmolenstraat

Steenbergsestraat

De Grebbe

bestaand bovengronds waterlichaam
gedempte haven
loop van de Grebbe

begaanbaar deel van de Grebbe
stijgpunten Markiezenhof en Gevangenpoort
voormalige stadsgracht 1300 - 1450

Spuihuis

De loop van de Grebbe is te zien boven op een parkeergarage van het in 2007 opgeleverde Engelse Hof door Weyts Architecten

Een van de twee publieke toegangsluiken naar de Grebbe. (locatie Gevangenpoort)

Het Spuihuis.

Overwelvingen van de grebbe en de in de jaren '70 aangelegde vloer met rioolbuis. De witte steen van oude kademuren is nog te zien.

Achter deze muur lag tot de jaren '70 het laatste stukje Grebbe boven de grond.

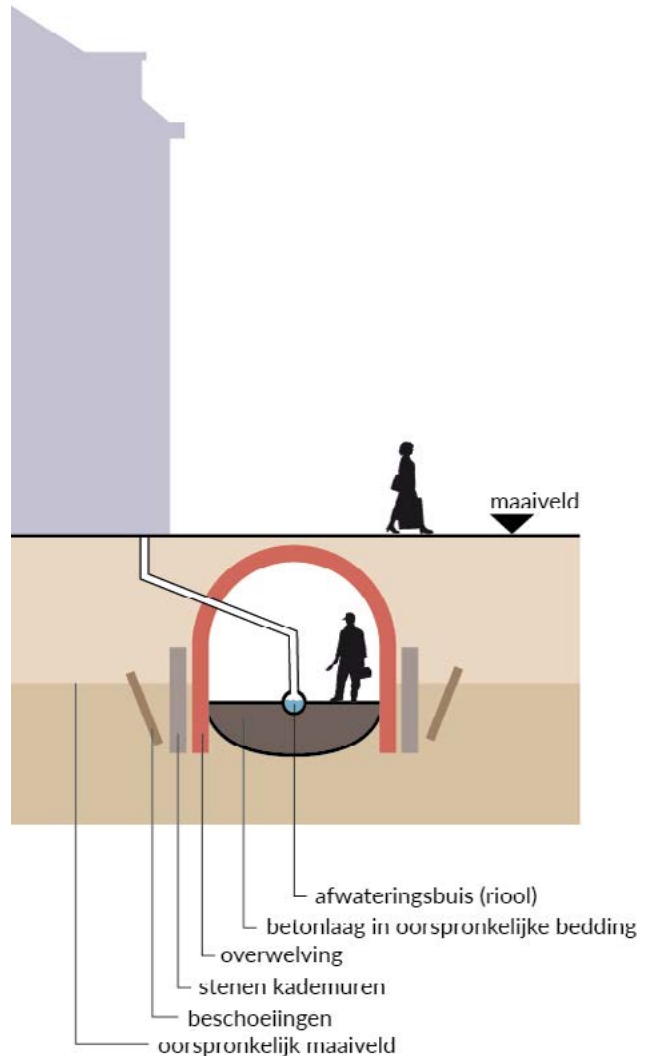
Op deze plaats voor het Markiezenhof lag in de middeleeuwen een brug over de Grebbe.

Bergen op Zoom is een monumentenstad. Het grootste monument ligt onzichtbaar onder de grond. Met een lengte van 780 meter loopt de Grebbe onder de oude binnenstad door.

In de middeleeuwen werd deze door regenwater gevormde beek langzaam tot een ondergronds riool omgevormd. In het begin van de 14e eeuw, tijdens de verstedelijking van Bergen op Zoom werden houten beschoeiingen aangebracht aan de oevers van de beek. Later kwamen hier stenen kademuren voor in de plaats. Soms werden er gebouwen vlak langs de Grebbe gebouwd zodat versteviging noodzakelijk was.

In de 16e eeuw werd door het stadsbestuur bepaald dat het overkluizen van de Grebbe was toegestaan met als voorwaarde dat deze overkluizing een bepaalde hoogte en breedte had. Soms werden de nieuwe muren van een overkluizing naast de bestaande kademuren gebouwd.

Tegelijkertijd met de aanleg van de Westersingel werd ook het laatste deel van de Grebbe overkluisd, vaak met een betonnen boog waardoor deze niet zo fraai is als de middeleeuwse gewelven van natuur- en baksteen. Ook werd er toen een rioolbuis in de voormalige bedding gelegd waardoor de Grebbe te voet toegankelijk werd. Sinds 2019 is het mogelijk om met een gids door een deel van het middeleeuwse riool te wandelen.

Typische doorsnede van de Grebbe in de huidige toestand.

Blotgelegde Grebbe in de Gevangenpoortstraat (1970)¹⁰

Foto van de Grebbe in de Moeregrebstraat achter het Spuihuis (1920)¹⁰

De Zoom

De loop van de beek de Zoom

De Zoom is een beek die net als andere Brabantse beken ontspringt op hoger gelegen 'woeste gronden'. In dit geval is dat Grenspark De Zoom/Kalmthoutse Heide. Dit natuurgebied ligt op de grens van Nederland en België. De Zoom ontspringt aan de Belgische kant van het gebied.⁵ Op weg naar lager gelegen gebied stroomt de Zoom langs verschillende moerasachtige gebieden en wint zo aan intensiteit. Het bekendste moeras voor Bergenaren is de Zeezuiper. Dit is tevens het laatste moerasgebied waar de beek doorheen stroomt voordat deze de stad bereikt. In de late middeleeuwen is het moeras ook gebruikt als waterhouder om watermolens aan te drijven. In opdracht van de Markies werd de waterweg vrij gehouden voor het transport van turf dat in de Bergse haven verhandeld werd.

Eenmaal binnen de middeleeuwse stadsmuren stroomde het water van de Zoom vroeger af via de Grebbe naar de Schelde. Het water van de Zoom werd ook gebruikt om stadsgrachten te vullen omdat dit op een hoger punt binnen kwam dan het Scheldewater dat bijna op zeeniveau stroomt.⁴

Na de ontmanteling van de vesting werd de Zoom aan de noordkant van de stad doorgetrokken waardoor de Grebbe haar functie als afvoer van natuurlijk water verloor. Door de vele overkluisingen in de binnenstad was het niet meer mogelijk om de turfschepen, die meestal getrokken werden door paarden, doorgang te verlenen.

Frits van Gendt, die het ontwerp maakte voor de 19e eeuwse stadsuitleg, tekende een plan waardoor er een diepe geul in een heuvel aan de noordkant van de stad werd gegraven waar de Zoom doorheen kon stromen, en zo de turfvaart niet belemmerd werd. Tegenwoordig stroomt het water van de Zoom nog steeds hier doorheen op weg naar de Theodorus haven.

Vanaf de Theodorus haven stroomt het Zoomwater verder om uiteindelijk via het Volkerak-Zoommeer in de Oosterschelde te belanden. Dit is het punt waar het zoete water brak wordt.

Vanwege verzouting van het grondwater in Zeeland is het Volkerak-Zoommeer een welkome bron van zoet water voor Zeeuwse boeren. Tijdens droge periodes wordt er water uit het meer gepompt om hiermee akkers en boomgaarden te bewateren op plekken waar de sloten en het grondwater verzilt zijn.³⁰

In plaats van het water zo snel mogelijk van de Brabantse Wal af te laten stromen, is het nu verstandig om het zoete water zo lang mogelijk vast te houden voor het gebruik tijdens droge periodes. De Zoom, inclusief aftakkingen zoals de Grebbe, en het Volkerak-Zoommeer kunnen hier een belangrijke rol in spelen.

Het Spuihuis en de stedelijke waterhuishouding

Het Spuihuis voor de demping van de haven. Links onderin het spui waar het water dagelijks gespuid werd. Rechtsachter de Gevangenpoort.¹⁰

Tekening van de Grebbe en de Spuitoren door Bernardus Klotz (1672) Hier langs de Moeregrebstraat bouwde de watermassa zich gedurende de dag op. Het werd gespuid bij eb.¹⁰

Het huidige Spuihuis dat gebouwd is in 1839 staat op de plaats waar al sinds 1500 de Spuitoren stond. Op deze plek ligt een sluis die niet meer in gebruik is. Toen de Grebbe nog open was, werd hier dagelijks de sluis geopend. Door het uitstromende water kon de haven uitgeschuurd worden. Dit was nodig omdat de getijdenhaven makkelijk verzandde door instromend vloedwater vanuit de Schelde.⁵

Het spuiwater werd gedurende de dag verzameld in de benedenloop van de Grebbe. Deze lag heel diep ten oosten van het Spuihuis. Het water was niet alleen afstromend hemelwater, maar ook rioolwater, omdat dit tot 1950 nog vanuit verschillende huizen in de binnenstad geloosd werd op de Grebbe. Nadat de haven gedempt is in de jaren '50 van de vorige eeuw is het spui overbodig geraakt. De sluis bevindt zich nog onder de grond.⁵

Het spui en de Grebbe kunnen een belangrijke rol spelen in de waterhuishouding van de Brabantse Wal. Omdat de laatste jaren steeds vaker sprake is van droogte, moeten we zo veel mogelijk zoet water kunnen vasthouden in hoger gelegen gebied voor dat het uitstroomt in zee en zout wordt.²⁹ Door het water in de Grebbe te laten stromen kan hier zoet water worden vastgehouden in droge perioden wat de grondwaterstand ten goede komt.

Door de haven weer te heropenen en een systeem van sluizen te maken kan Bergen op Zoom meer grip krijgen op de waterhuishouding in en rond de stad.

Het Spuihuis, huidige situatie. Op de achtergrond de Moeregrebstraat waar de Grebbe stroomde.

De gedempte haven. Huidige situatie.

Stadsomwallingen

Bergen op Zoom begon als een handelsstad in de vroege middeleeuwen, maar na de opkomst van Antwerpen als belangrijkste handelsstad aan de Schelde werd Bergen op Zoom vooral bekend als vestingstad. Deze maakte later onderdeel uit van de Zuider Waterlinie, de grote sliert van inundatiegebieden en vestingwerken- en steden die verspreid waren van de Noordzee tot in Noord-Limburg.

Reconstructietekening van de stadsomwallingen omstreeks 1350 op basis van onderzoek door stadsarcheoloog Marco Vermunt⁴

Hoewel de middeleeuwse vestingwerken alleen de stad zelf moesten beschermen, dienden de vestingwerken vanaf ongeveer 1600 ook ter verdediging van de hele Republiek der Nederlanden.

Aan het eind van de negentiende eeuw werd de vesting ontmanteld, maar kwam er aan de militaire betekenis van de stad nog geen einde. Tot het midden van de 20e eeuw waren er nog kazernes in de stad. Op de vliegbasis en kazerne van Ossendrecht en Woensdrecht net iets ten zuiden van de stad zijn nog steeds militairen permanent gelegerd.

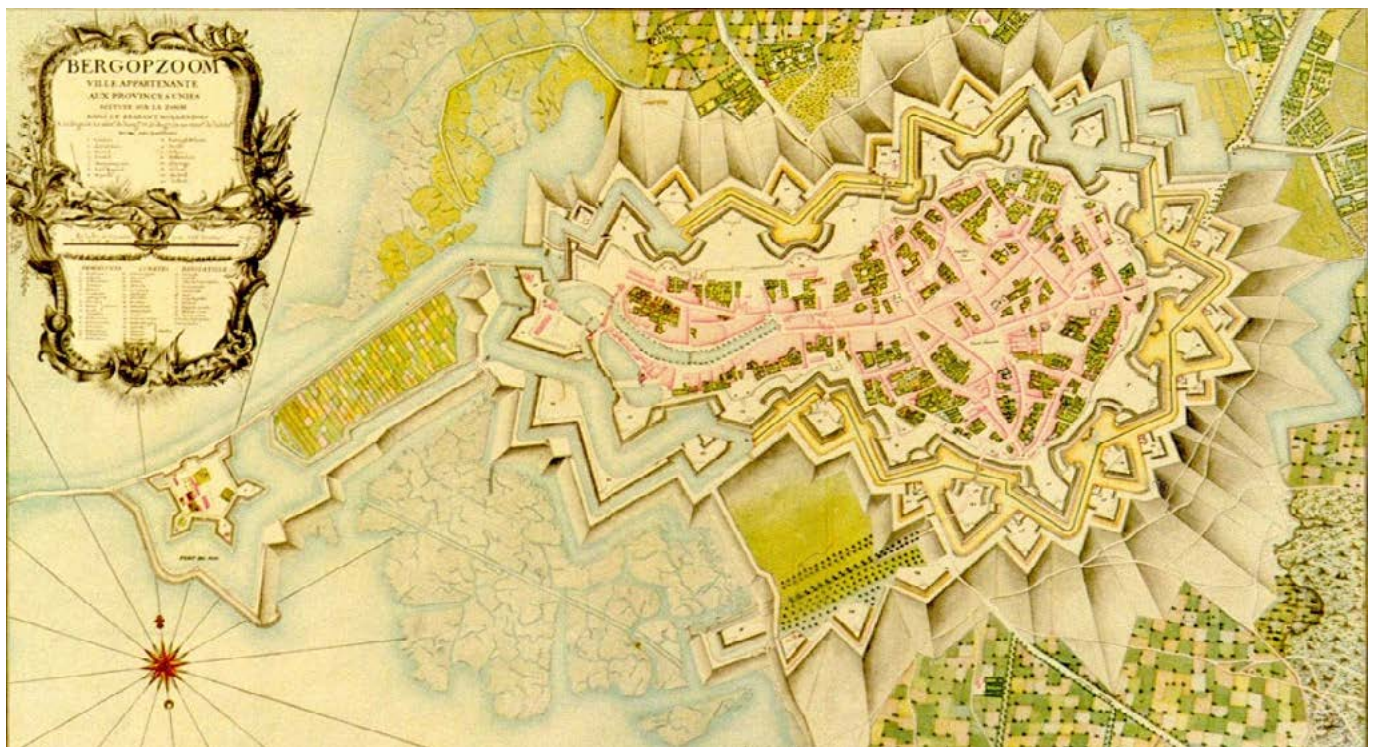
De stadsomwalling nadat het havenkwartier binnen de wallen getrokken is. Kaart door Jacob van Deventer (1560)

De traditionele vestingwerken zijn grotendeels verdwenen of in gebruik als recreatiegebied zoals de Waterschans, het Ravelijn, en de bekendste: Fort de Roovere.

Ook in de stad spelen (voormalige) vestinggronden een rol als recreatiegebied. Op het voormalig militair oefenterrein is stadspark Kijk in de Pot aangelegd. Het Anton van Duinkerkenpark is ook aangelegd op voormalige vestinggronden. Het Ravelijn op den Zoom en de Waterschans zijn recentelijk gerenoveerde vestingwerken die nu een recreatieve functie hebben.

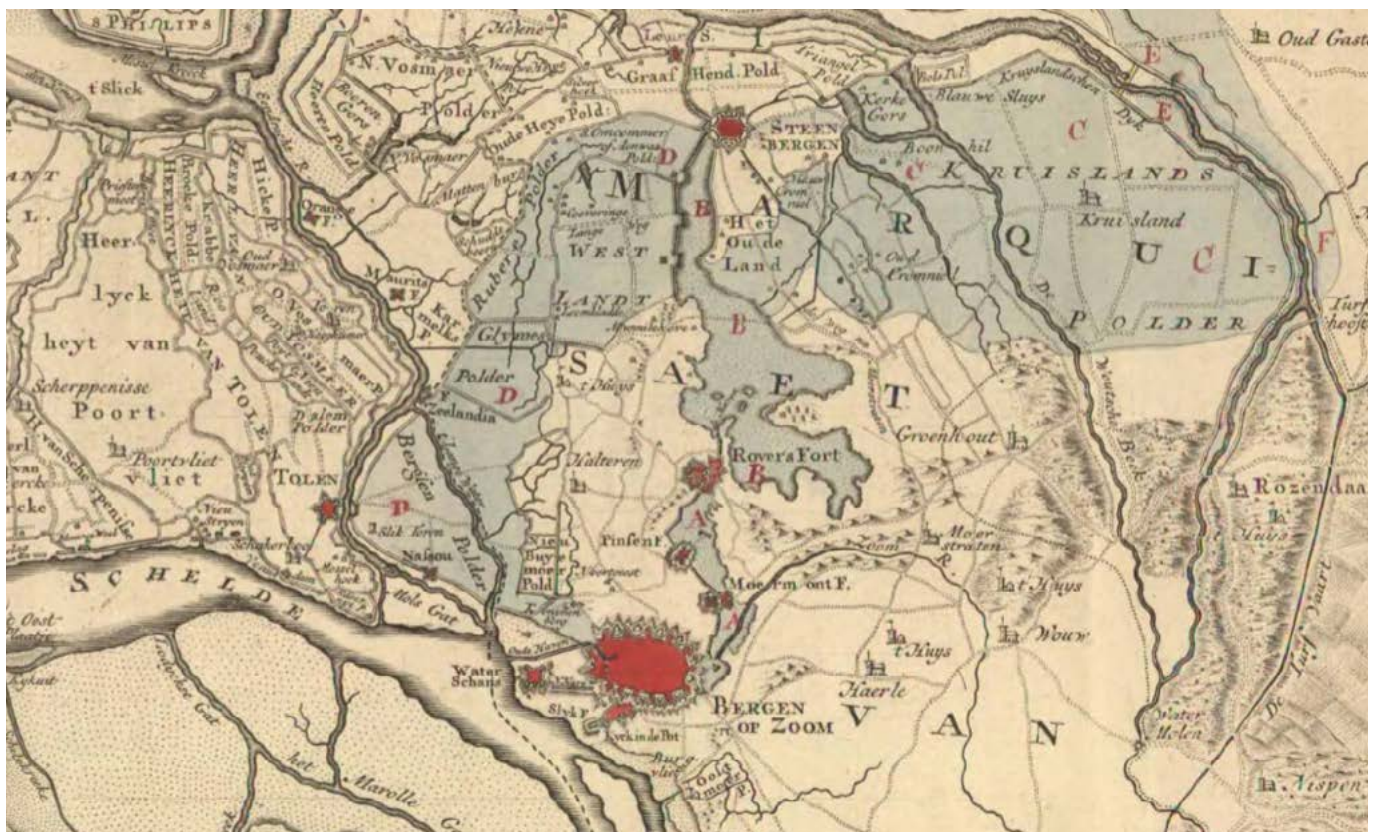
De kaart van Joan Blaeu laat zien dat net buiten beeld de Waterschans is aangelegd (1649)

Vesting Bergen op Zoom In kaart gebracht in opdracht van de Franse Generaal Löwenthal (1747)

De hele Zuider Waterlinie in kaart gebracht door Covens en Mortier (1748)

Uitsnede met Bergen op Zoom Covens en Mortier (1748)

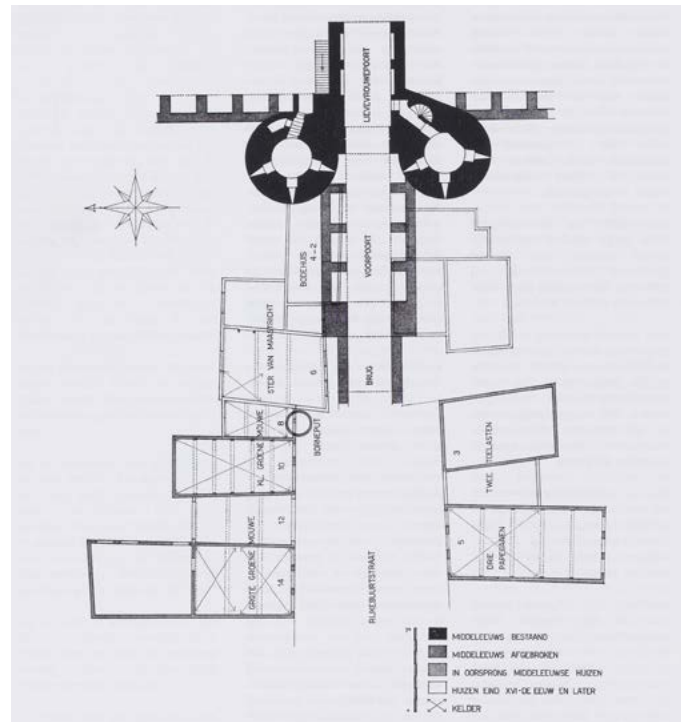
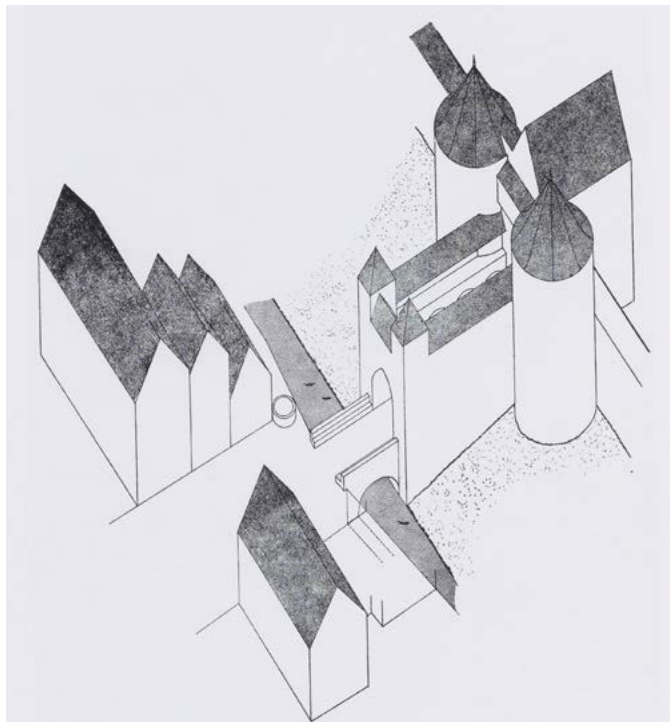
De Gevangenpoort

Oost-west doorsnede van de Gevangenpoort op basis van een tekening van renovatiearchitect Jan Weyts¹⁹

De Nieuwe Markt met op de achtergrond de poort. Illustratie van Bernardus Klotz (1671)¹²

Axonometrie en plattegrond van de Gevangenpoort rond 1400. Tekeningen door Jan Weyts¹⁹

De Gevangenpoort is gebouwd rond 1300 en daarmee misschien een van de oudste nog bestaande stadspoorten van Nederland. De reden dat hij nog bestaat, is dat hij al vrij snel overbodig werd nadat ook het Havenkwartier binnen de wallen werd betrokken rond 1450. Het gebouw is nog lang in gebruik geweest als gevangenis. In de jaren '30 zijn de huizen die tegen de poort aan gebouwd waren ten behoeve van de verkeersdoorstroming gesloopt. In de jaren '70 kwam daar de Westersingel bij, waardoor de poort er gezien uit het oosten wat verloren bij staat. De Vereniging Binnenstad presenteerde in 1996 een plan waardoor de westersingel er meer uit zou komen te zien als een echte singel buiten de wallen zoals dit bijvoorbeeld in Maastricht te zien is. Tot vandaag zijn de plannen niet uitgevoerd, en blijven de fundamenten van de voorpoort onder het asfalt liggen.

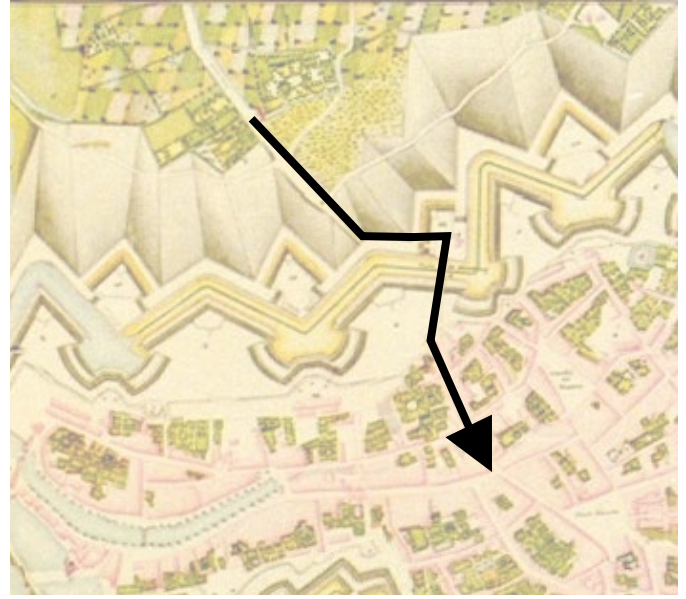
Plannen van de Vereniging Binnenstad voor de Westersingel en Gevangenpoort. (1996)
Tekening door Kees Warmoeskerken¹⁹

Huidige situatie, Gevangenpoort.

De Steenbergse poort

Noordelijke entree naar de binnenstad aangegeven op de kaart van Jacob van Deventer (1560)

Noordelijke entree naar de binnenstad aangegeven op de kaart van Löwenthal (1747)

Het gebied bij de voormalige Steenbergse poort is waar de Westersingel begint. Om een goed plan te maken van de herontwikkeling van het Westersingelgebied vind ik dat de hele Westersingel meegenomen moet worden in het ruimtelijk onderzoek. Ruimtelijke interventies die te maken hebben met de Westersingel zouden op dit punt aan moeten sluiten op de rest van de stad en daarom is het belangrijk om de betekenis van deze plek helder te krijgen.

De belangrijkste weg naar het noorden was de Steenbergseweg. Deze liep vanaf de Steenbergse poort verder naar het noorden om daar aan te komen bij de vestingstadjes Steenbergen in Brabant, en Tholen in Zeeland.⁵

Rond 1359 werd een aarden omwalling van de stad aangelegd. De Steenbergse poort was een eenvoudige oversteek over de stadsgracht door de aarden wal. Later zijn de vestingwerken uitgebreid, en lagen op de route naar de binnenstad verschillende bochten en leidde deze over bastions.⁴

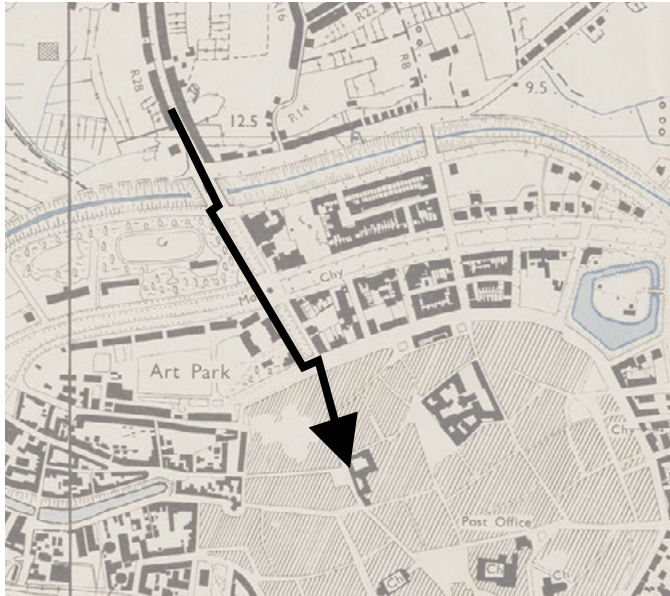
Tijdens de slechting van de vestingwerken is de Burgemeester Stulemeijerlaan aangelegd. Deze zorgt nu nog steeds voor een monumentale entree naar het middeleeuwse centrum.

De Steenbergse poort
getekend door Valentijn Klotz (1671)²¹

Vlak voor de ontmanteling van de vestingwerken en sloop van de poort (1869)¹⁰

Noordelijke entree naar de binnenstad aangegeven op een veldkaart van het Canadese leger (1944)

In 1870 was de laan gereed, die toen nog Straatweg naar Tholen heette. Langs de laan werd onder andere de Wilhelminakazerne gebouwd. Waar de laan tegen de oude stad aan botste, zorgden twee markante hoekpanden voor een representatieve entree van de stad. Deze panden zijn ontworpen door stadsarchitect Cees van Genk. Er zit bijna tien jaren verschil tussen de bouw van het eerste en het tweede hoekpand.

Vanwege de breedte van de Burgemeester Stulemeijerlaan maakt gemotoriseerd- en langzaamverkeer altijd een bajonet om de binnenstad in te gaan. Dit punt is een overgang in het stadsweefsel van 19^e eeuws naar middeleeuws.

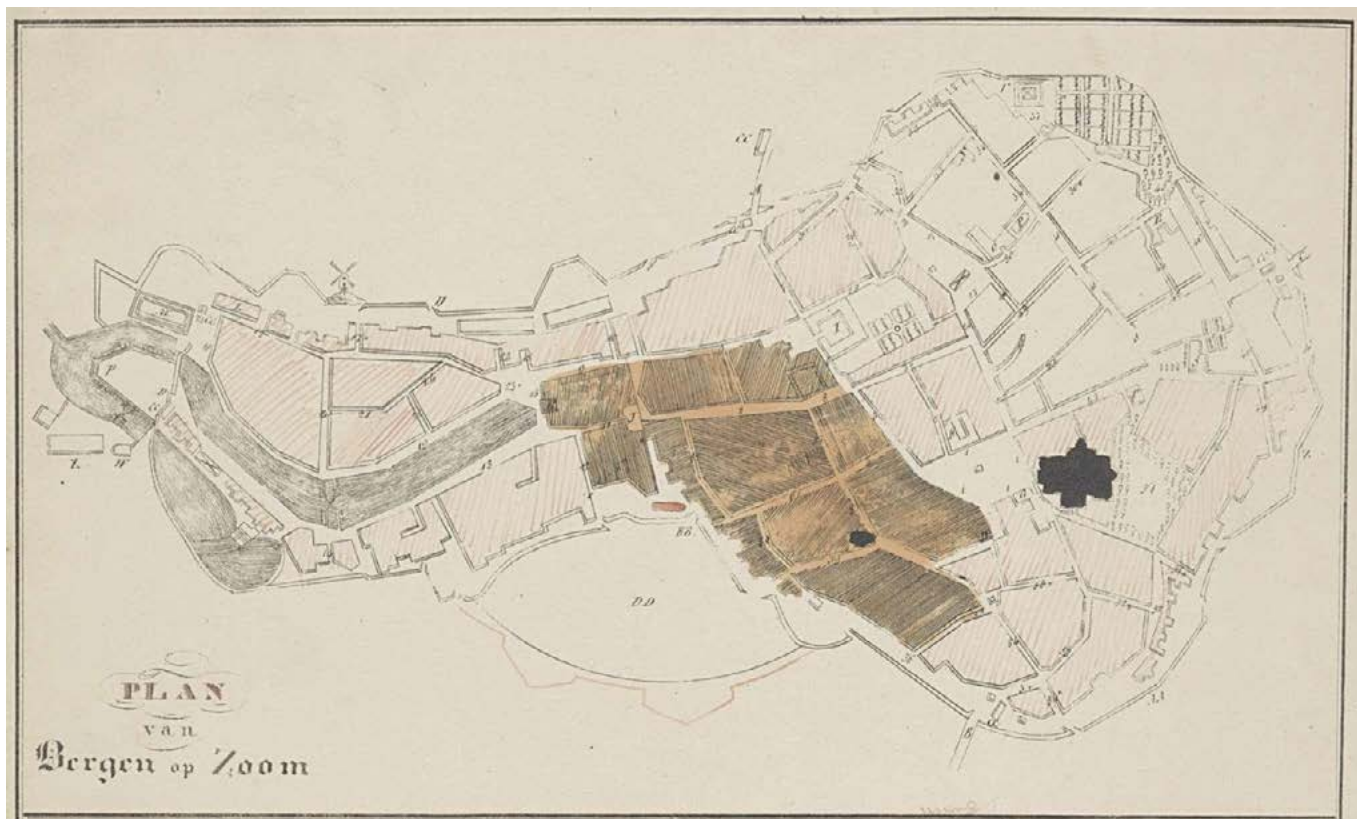
Markante hoekpanden uit 1893 en 1902 naar een ontwerp van Cees van Genk. Ze markeren de overgang van de 19^e eeuwse schil naar de middeleeuwse binnenstad.⁵

Vanuit het hart van de stad, de Grote Markt, kom je op de route naar het noorden door verschillende tijdslagen.

De Stoelemat

Plattegrond van Bergen op Zoom na de ontploffing van Stoelemat (1831) Johannes Paulus Houtman.
In bruin zijn de gebieden met schade aangegeven. De roodbruine vlek geeft de ligging van het kruittmagazijn aan.²¹

Bergenaren kennen de Stoelemat als de evenementenzaal aan de Westersingel. Deze is een overblijfsel van het Plan de Ranitz dat in de jaren '60 en '70 is uitgevoerd. De naam 'Stoelemat' gaat nog verder terug in de tijd. De Stoelemat stond in de garnizoensstad bekend als een kruittmagazijn dat half ingegraven lag op de plek van het huidige Geertruidaplein. Na de ontploffing van dat magazijn in 1831 ontstond er enorme schade aan panden in het westerlijke deel van de binnenstad en het Havenkwartier. Een van de meest pittoreske straatjes van de stad, de Londonstraat, werd door de ontploffing zwaar getroffen. De Gevangenpoort had dankzij de zware bouw relatief weinig schade.

Ontploffing van het kruittmagazijn gezien vanuit de Lievevrouwestraat. Op de achtergrond de Gevangenpoort.²¹

Na de ontploffing herinnerde alleen de Stoelematstraat nog aan het kruittmagazijn. Deze straat verdween rond 1970 voor de aanleg van de Westersingel.

De Stoelematstraat op de stadsplattegrond (1935)²²

De evenementenzaal met links de slangentoren van de inmiddels gesloopte brandweerkazerne (1973)¹⁰

De Blokstallen

De Blokstallen is een voornamelijk stallencomplex dat gebouwd werd tussen 1703 en 1764. In deze gebouwen werden de paarden voor de cavalerie en veldartillerie op stal gezet en verzorgd. Het stallencomplex bestond oorspronkelijk uit drie gebouwen waarvan er nog twee over zijn: Blokstallen II en III.

In Blokstallen I was plek voor 106 paarden. Blokstallen II werd later gebouwd (1745) en hier konden 105 paarden staan. Bij Blokstallen III (gebouwd in 1764) was plek voor 94 paarden.²³

Na het verdwijnen van de paarden waren de Blokstallen in gebruik als gemeentelijk archief, kantoorruimte, restaurant en facilitair bedrijf. Blokstallen I heeft in 1967 plaats gemaakt voor de aanleg van de Westersingel.

De nog bestaande lange stalgebouwen staan in contrast met de pandsgewijze verkaveling van de omliggende bebouwing.

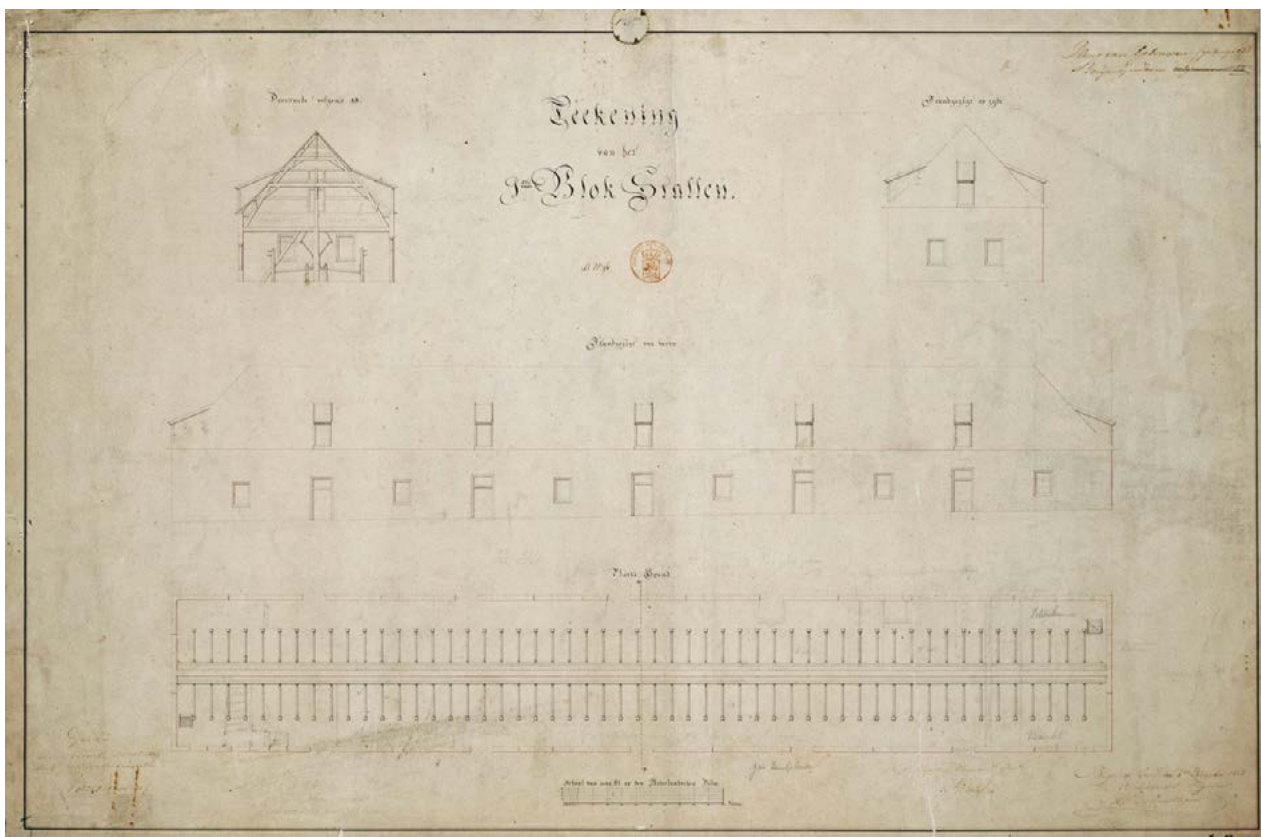
Met de herbouw van Blokstallen I zou er een groot bouwvolume terug kunnen komen in de binnenstad dat aan de historie van het gebied refereert.

Militairen en een paard bij de Blokstallen (1902) ²²

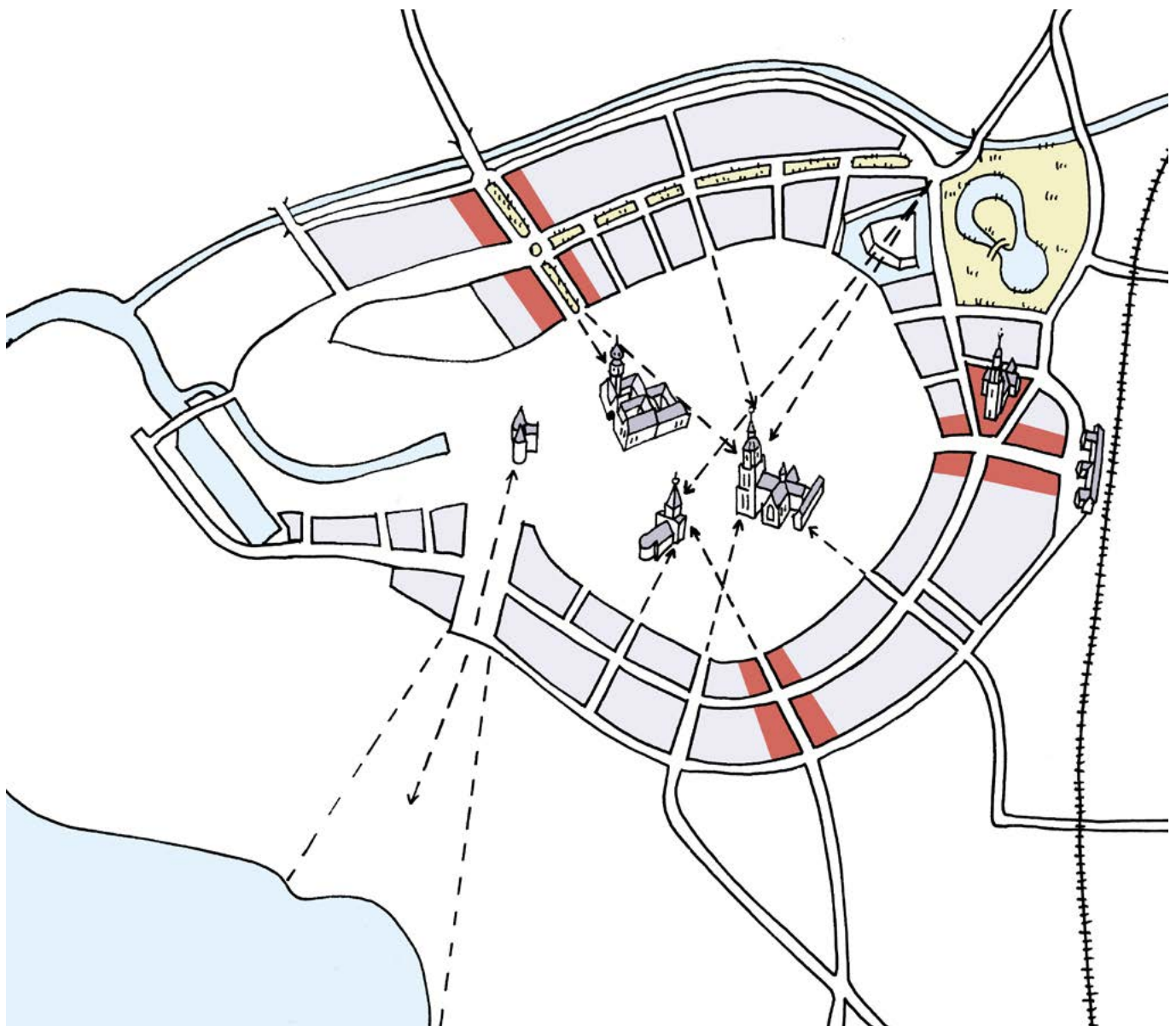

Blokstallen I voor de sloop (1965) ¹¹

Bouwtekening ²²

De 19^e eeuwse stadsuitleg

- straatwand met hogere welstandseis
- bouwblok als onderdeel van de uitleg
- → zichtlijn
- waterlichaam
- park of promenade

Na ontmanteling van de vestingwerken werd er een uitbreidingsplan gemaakt voor Bergen op Zoom door architect/stedenbouwkundige Frits van Gendt die zich rond die tijd bezig hield met meerdere stadsuitbreidingen op voormalige vestinggronden.

Het bijzonder diverse plan bestond uit een aantal ringwegen rond de middeleeuwse kern van de stad die verschillende profielen hadden. Door deze verschillen kon een diversiteit aan woonkwaliteiten worden ontleend aan de 19^e eeuwse uitbreiding.

Met de toevoeging van nieuwe woongebieden ontstond ook de behoefte aan nieuwe voorzieningen zoals kerken, scholen en parken die ook in het plan werden meegenomen.

Door de aanleg van de tegenwoordige straten Bolwerk Noord, Bolwerk Zuid, Rijtuigweg en de Burgemeester Stulemeijerlaan ontstonden wandelpromenades aan de noordkant van de stad die hierdoor aantrekkelijk werd voor het rijkere deel van de bevolking.

De zuidkant van de stad kreeg te maken met verdere industrialisering. Hier waren de profielen wat smaller en ontstonden fabriekscomplexen waaronder de ijzergieterijen en suikerfabrieken met de daarbij horende arbeidershuisvesting.

De nieuwe toegang via de stad kreeg extra aandacht in de vorm van extra hoge welstandseisen. Dit was het geval aan de Burg. Stulemeijerlaan in het noorden, de Antwerpsestraat in het zuiden en de Stationsstraat voor ieder die via het westen kwam of met de trein.

Op sommige plekken, zoals op de kop van de Steenbergsestraat werd het middeleeuwse stadsweefsel aangesloten op de nieuwe uitbreiding door het toevoegen van monumentale hoekpanden.

De plaatselijke architect Cees van Genk heeft veel van de beeldbepalende gebouwen uit deze tijd ontworpen waaronder bijna alle panden in de Stationsstraat, het Algemeen Burger Gasthuis, de schoolgebouwen van de Rijks-HBS en zijn eigen huis, ook wel 'het Torentje van Van Genk' genoemd, dat functioneert als zo'n monumentaal hoekpand.

De 'spaken' tussen de verschillende ringwegen zijn zo ontworpen dat ze zicht bieden op markante gebouwen in de middeleeuwse binnenstad. Zowel vanuit het noorden als het zuiden zijn de zichtlijnen grotendeels intact. De torens van het Markiezenhof, De Maagd, en de Sint-Gertrudiskerk zijn het focuspunt van deze zichtlijnen. De zichtlijn over het Geertruidaplein is nog gedeeltelijk intact dankzij de Westersingel.

Inmiddels hoort de 19^e eeuwse schil bij het beschermde stadsgezicht en heeft het stratenpatroon de tand des tijds goed doorstaan. De principes van dit plan moeten zo veel mogelijk worden meegenomen bij de reconstructie van de Westersingel.

De Coehoornstraat. Ingenieur Frits van Gendt ontwierp straten die haaks op de ringwegen stonden. Deze bieden nog steeds zicht op markante gebouwen in het centrum.

De Antwerpsestraat. Een van de straten waar hogere welstandseisen gelden voor het bouwen van een pand in de 19^e eeuwse stadsuitbreiding.

'Het Torentje van Van Genk' was het woonhuis van de plaatselijke architect Cees van Genk. Dit is een van de panden die de overgang markeren van de 19^e eeuwse schil naar de middeleeuwse binnenstad.

Ontwerp van de 19^e eeuwse stadsuitleg

Stadsuitleg plannen van Van Gendt voor de zuidelijke schil (1874) en de noordelijke schil (1876), gemonteerd in een luchtfoto uit 1930.

Schematische weergave

- ringstructuur
- toegangswegen naar de stad
- water
- spoor
- middeleeuws stratennetwerk
- Kijk in de Pot

De vroegste tekening van de uitbreidingsplannen laten aan de noordkant van de stad een duidelijke ring- en spaakstructuur zien met een groot park in de noordoosthoek. Dit zou ingepast worden op de locatie van het Ravelijn op den Zoom dat gehandhaafd zou worden zoals ook gebeurd is in latere plannen. Van sommige spaken is nog niet helemaal duidelijk waar ze vandaan komen of waar ze heen leiden.

Aan de zuidkant is nog geen uitwerking te zien van de zuidwesthoek waar de vestingwerken nog zijn blijven liggen. Hier markeert het Geertruidaplein de overgang van de stadsstructuur naar de vestingwerken.

Luchtfoto uit 1930 met het tweede plan van de stadsuitleg uit 1879 erin gemonteerd. Het plan bestaat net als het eerste uit twee tekeningen die de noord- en zuidkant van de stadsuitleg weergeven.

Schematische weergave van het eerste voorstel voor de stadsuitleg van Bergen op Zoom.

- ringweg
- toegangswegen naar de stad
- water
- spoor
- middeleeuws stratennetwerk
- Kijk in de Pot

Het tweede plan voor de stadsuitleg werd in twee delen gemaakt. De noord- en zuidkant verschillen van karakter. De noordelijke uitleg heeft een groene wandelboulevard als dragende structuur. Aan de noordrand van de nieuwe uitbreiding ligt de turfvaart de Zoom. Hierdoor werd het water dat normaal via de Grebbe naar de Schelde zou stromen omgeleid. Het grillige verloop van de begrenzing van het plangebied aan de noordkant heeft te maken met de gemeentegrens, die aan de noordkant dicht tegen het middeleeuwse centrum aan lag.

Aan de zuidkant ontbreekt een groene boulevard. De stadsuitleg versmalt aan de zuidwestkant vanwege de aanwezigheid van het militair oefenterrein Kijk in de Pot. Ook een groot deel van de vestingwerken zou hier blijven liggen. Het Geertruidaplein is in dit plan onderdeel van een ringweg die de noord-

en zuidkant met elkaar verbindt. De wegen die van het platteland naar de stad leiden komen uit op de ringweg die het verkeer opnieuw verdeelt. Ook de wegen vanuit belangrijke plekken in de middeleeuwse stadskern komen uit op de voorgestelde ringweg.

De luchtfoto uit 1930 laat de uiteindelijke uitwerking van de plannen van Van Gendt zien.

Schematische weergave van het resultaat van de stadsuitleg van Bergen op Zoom.

- ringweg
- toegangswegen naar de stad
- water
- spoor
- middeleeuws stratennetwerk
- Kijk in de Pot

Er zijn een aantal factoren waardoor de oorspronkelijke plannen bij de uitvoering gewijzigd zijn. De eerste is de annexatie van de gemeente Halsteren aan de noordkant van de stad, waardoor er genoeg ruimte ontstond om de noordelijke uitleg een mooi afgeronde vorm te geven. De bouw van de Wilhelminakazerne en de aanleg van een exercitieterrein zorgde ervoor dat de weg vanaf de Gevangenpoort naar het noorden niet aangelegd kon worden. De route werd omgeleid via een secundaire ringweg die tegen de noordkant van het middeleeuwse centrum werd aangelegd: de Noordsingel. De secundaire rondweg eindigt bij het Pastoor Joorenplein de Stationsstraat.

Door de komst van het spoor en de industrialisatie was er meer ruimte nodig voor fabrieken. Aan de zuidwestkant is hiervoor een nieuwe haven

aangelegd en zijn de vestingwerken daar verdwenen. Door de bouw van de fabrieken heeft de rondweg aan de zuidkant een minder heldere vorm gekregen. Het Geertruidaplein is iets meer richting het westen gedraaid omdat de route naar Antwerpen, die vanaf het plein zou starten, kwam te vervallen. In plaats daarvan werd het plein een overgang tussen de middeleeuwse stad het glooiende militair oefenterrein Kijk in de Pot, en ook een overgang van stadsmilieu naar industriegebied.

Luchtfoto uit 1980.

Schematische weergave van het resultaat van Plan de Ranitz.

- rondweg
- toegangswegen naar de stad
- water
- spoor
- middeleeuws stratennetwerk
- Kijk in de Pot

Door plan de Ranitz dat is uitgevoerd in de jaren '70, ontstond een verkeerskundige slakkenhuisvorm. Een nieuwe rondweg die aangelegd werd aan de kant van de havens sluit hier aan op de 19e eeuwse schil. Door de aanleg van de Westersingel kon men nu een rondje met de auto om het middeleeuwse centrum heen rijden. Hoewel in het plan van Van Gendt nog geprobeerd was om het nieuwe stadsweefsel aan te laten sluiten op het oude, werd Plan de Ranitz een harde overgang tussen smalle straatjes en de geasfalteerde ringweg.

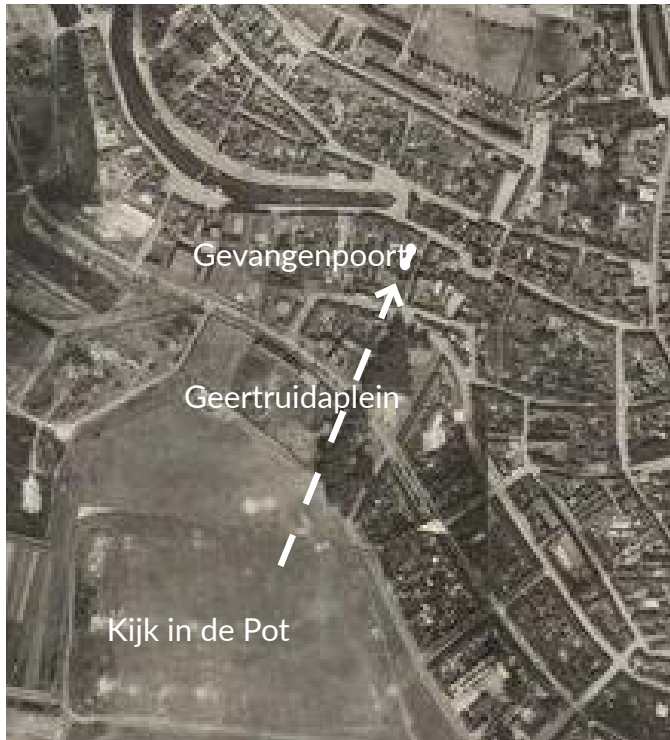

Uitsnede van een Canadese veldkaart uit 1944. Deze toont de situatie die vergelijkbaar is met het moment voor de stadsdoorbraak in de jaren '60. We zien hier de middeleeuwse binnenstad en de 19^e-eeuwse schil in puntgave conditie omdat de voorafgaande oorlogen nauwelijks schade hebben veroorzaakt.¹⁰

Uitsnede van een kaart van de afdeling gemeentewerken Bergen op Zoom.
 Overzicht van een gedeelte van de binnenstad in 1940.
 Later zou hier de Westersingel aangelegd worden.¹⁰

Het Geertruidaplein

Het Geertruidaplein is ontworpen als wat tegenwoordig een 'stadsbalkon' genoemd zou kunnen worden. Frits van Gendt heeft deze bijzondere stedelijke ruimte opgenomen in zijn uitbreidingsplan.

Op voormalige vestinggronden, bij de plaats waar het Havenkwartier aan de stadskern vastzit, is een stadsplein ontworpen dat gebruikt kon worden voor festiviteiten en parades. Het plein is niet verhard. Dit geeft het dus een duidelijk ander karakter dan de marktplaatsen in de stad. Het lag ook aan de rand van Kijk in de Pot, dat toen nog gebruikt werd als militair oefenterrein en schietbaan. Vanaf dit veelal kale terrein liep het maaiveld langzaam af richting de Schelde waardoor het uitzicht vanaf het Geertruidaplein indrukwekkend geweest moet zijn. Bij de aanleg zijn er meerdere rijen bomen op het plein geplant die dit plein een bijzondere sfeer gaven. Hoewel dit het Geertruidaplein een plein genoemd werd, zou het ook als een plantsoen of veld gezien kunnen worden, en was mogelijk aangelegd ter compensatie van het feit dat burgers niet op het terrein van Kijk in de Pot mochten komen.

In de jaren '70 werd een groot deel van het plein gebruikt om er De Stoelemat en de brandweerkazerne op te bouwen. Kijk in de Pot was niet langer een militair oefenterrein waardoor deze de functie als schakel tussen stad en landschap over kon nemen. Hoewel de brandweerkazerne gesloopt is, kan er niet meer echt gesproken worden van een plein op deze plek.

Een ansicht uit 1904 laat de volwassen bomen op het plein en de bescheiden bebouwing zien.¹⁰

In de jaren '70 werden de evenementenhal De Stoelemat en de brandweerkazerne op het plein gebouwd.¹⁰

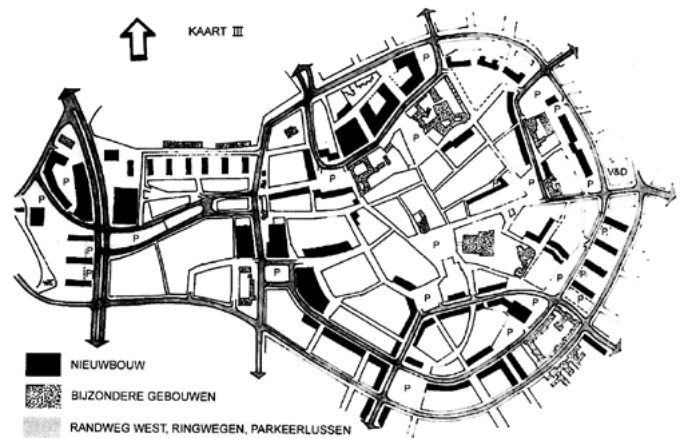
Deze luchtfoto's van begin jaren '30 laat de uitwerking zien van het ontwerp van Frits van Gendt voor de uitleg op de grond van de voormalige vestingwerken. Deze zouden uiteindelijk pas in de jaren '80 van de 20^e eeuw helemaal voltooid worden. Het Geertruidaplein was de schakel tussen stad en landschap.

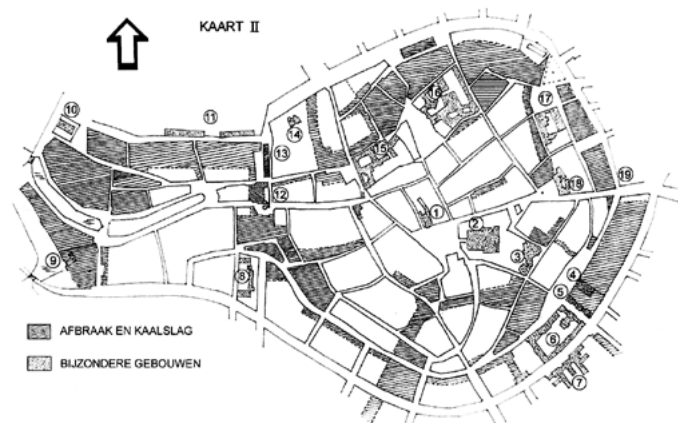
Door nieuwbouw en versterking is de visuele relatie met de Brabantse Wal een stuk minder aanwezig. Er is wel rekening gehouden met de zichtlijn Kijk in de Pot - Gevangenpoort.

Plan de Ranitz

Op een zomerse juniavond in 1961 werd in de gemeenteraad het Reconstructieplan 'Centrum' unaniem vastgesteld. Architectenbureau Kuiper Gouwetor en De Ranitz was de ontwerper van dit plan. Het betrof de middeleeuwse binnenstad, het havenkwartier en de 19e eeuwse schil. Het beoogde een verkeersdoorbraak voorlangs de Gevangenpoort, de aanleg van een aantal verkeerslussen en parkeerterreinen. Ruim honderd monumentale panden zouden moeten worden gesloopt ten behoeve van nieuwe en uitbreiding van bestaande centrumfuncties. Deze zijn gearceerd op wat de 'schadekaart' heet.

Bergen op Zoom mag zich gelukkig prijzen dat alleen de Westersingel is aangelegd die nu de overgang vormt van de stadskern naar het Havenkwartier. Slechts hier en daar zijn littekens in het stedelijk weefsel die verwijzen naar het Reconstructieplan.³ Hoe dan ook heeft de aanleg van de Westersingel het Havenkwartier gescheiden van de binnenstad, waardoor het centrum van Bergen op Zoom er aan de oostkant versnipperd bij ligt. Pogingen uit de jaren '70 om de wijken met sociale woningbouw weer aan elkaar te verbinden, en de Westersingel een straatwand te geven hebben nog niet geholpen om aan de indruk van een versnipperde stad een eind te maken.

'Reconstructieplan Centrum Bergen op Zoom' en de 'schadekaart' (1961) Kuiper Gouwetor en De Ranitz.³

Kaalslag in het gebied rond de Gevangenpoort voor de aanleg van de Westersingel (1972)¹⁰

Het gebied waar het stedelijk weefsel is aangetast door de stadsdoorbraak van Plan de Ranitz

Luchtfoto van de Westersingel (2005)¹⁰

Morfologie met in rood het aangetaste stadseel.

Eerste reparaties: Het ensemble van Jan Hoogstad

Tussen 1973 en 1976 verrezen aan de Westersingel een aantal woningen. Dit ensemble was een poging om het gat dat was geslagen door de stadsdoorbraak enigszins te repareren en de Westersingel straatwanden te geven. Ze zijn ontworpen door de Rotterdamse architect Jan Hoogstad die o.a. ook het hoofdkantoor voor Unilever in Rotterdam en het voormalige Ministerie van VROM in Den Haag heeft ontworpen.³¹

In zijn werk staan ruimtelijkheid en ruimtelijke werking centraal. De architectonische composities zijn veelal gebaseerd op eenvoudige geometrische schema's.³¹ Dit is ook terug te zien in de bebouwing die hij heeft ontworpen voor de Westersingel. Opvallend is dat hij de Westersingel een nieuwe betekenis geeft door de richting van de kappen haaks op de straat te zetten. Hierdoor kan de Westersingel als straat vergeleken worden met andere belangrijke doorgaande straten in de stad, die ook huizen hebben waar de kappen haaks op de straat staan.

Met de haakse kappen worden de individuele huizen aan de Westersingel leesbaar. Hierdoor komt de menselijke schaal terug in het gebied.

Bij de Gevangenpoort maakt hij een speciaal gebouw met een arcade dat iets terug staat van de rooilijn. Hierdoor staat de poort pontificaal in het zicht. Vanwege de trappen, die het hoogteverschil overbruggen, en de arcade krijgt het nieuwe ensemble iets statigs. Het gebruik van bitumen dakbedekking, geschilderd hout en lichtrode baksteen is typisch voor de jaren '70 en '80. Hierdoor is het bouwjaar goed aan de panden af te lezen. De aanwezigheid van de menselijke maat en de verwijzing naar de historische bebouwing in de rest van het historische centrum maken deze bebouwing bruikbaar voor inpassing in een nieuw plan.

Plan Bergse Haven

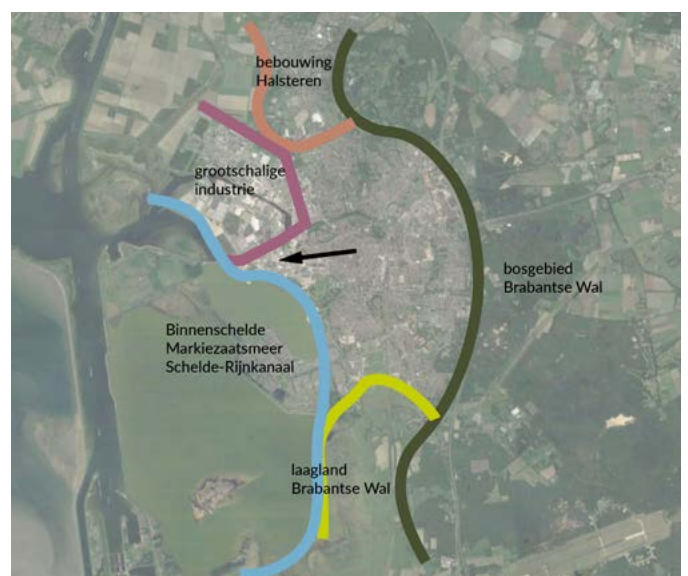

Plan Bergse Haven (2010) Niet uitgevoerd stedenbouwkundig masterplan opgesteld door Soeters en van Eldonk.³²

Bergen op Zoom is ontstaan als stad aan de Schelde. Een verbinding met open water is altijd cruciaal geweest voor de groei van de stad. Na de Tweede Wereldoorlog voldeden de oude havens van de stad niet meer aan de behoeften van de industrie, die graag met grotere schepen wilde laden en lossen. Sinds de aanleg van de Theodorushaven in 1964 heeft Bergen op Zoom een moderne haven voor de overslag van goederen. Hierdoor worden de oude havens niet meer gebruikt.³²

Aan het begin van het nieuwe millennium kwam het besef dat door het in onbruik raken van al die havens de stad steeds verder van het water kwam te liggen. Daarom werden er plannen gemaakt om fabrieksterreinen op te kopen en deze te ontwikkelen tot nieuwe woonbuurten die aansluiten op het historische centrum.³² Uiteindelijk hebben Soeters en Van Eldonk, die rond de zelfde tijd aan het Paradegebied werkten, de opdracht gekregen om een plan te maken zodat Bergen op Zoom weer aan de Schelde kwam te liggen. Door een te dure grondprijs, saneringen en de tegenvallende bevolkingsgroei is het plan nooit helemaal van de grond gekomen. Daarmee is de ambitie om de binnenstad met de Schelde te verbinden niet verwezenlijkt.

De laatste jaren is er wel vooruitgang geboekt met een aantal deeltuitwerkingen van het Plan Bergse Haven, waaronder Schelde Vesting, een nieuwe woonwijk -op een voormalig fabrieksterrein-, en de oplevering van een villawijk in Kijk in de Pot. Hiermee is een aanzet gedaan om de stad alsnog langzaam richting de Schelde uit te breiden.

Bergen op Zoom heeft weinig uitbreidingsmogelijkheden omdat het ingesloten ligt tussen natuurgebieden, water, andere bebouwingskernen en industrie. Een mogelijkheid om de stad uit te breiden is door het herontwikkelen van een bedrijventerrein tot Scheldefront.

“Agge mar leut ‘et!”

Als je een Bergenaar vraagt naar waar Bergen op Zoom bekend om staat, dan zegt hij ‘de vastenavond’. Het carnavalsfeest heeft in de stad een bijzondere betekenis omdat het op traditionele wijze gevierd wordt met aspecten die net als de historische stad heel lang het zelfde zijn gebleven. Dit staat in contrast met het carnavalsfeest dat in de meer oostelijk gelegen Brabantse steden voorkomt. De stad en haar historische gebouwen, die tijdens de vastenavondperiode ‘Krabbegat’ heet, is er onlosmakelijk mee verbonden.

De naam ‘het Krabbegat’ en haar inwoners de ‘krabben’ slaat terug op de Meekrap, een plant die vroeger werd gebruikt als grondstof voor de rode kleurstof alizarine en veel geteeld werd in Bergen op Zoom.

Het adagium tijdens vastenavond is *Agge mar leut ‘et*, vertaald: ‘Zo lang je maar plezier hebt’.

De middeleeuwse kern en het oude Havenkwartier zijn een onmisbaar decor voor het vieren van vastenavond. Het feest is over meerdere dagen uitgespreid, en begint op zaterdag. Dit is de dag van de intocht, waarop de prins met zijn gezelschap verwelkomd wordt op het station, en de sleutel van de stad overhandigd krijgt door de burgemeester.

Straattheater voor de huizen in het Havenkwartier.¹¹

De prins en nar in de vensterbanken van het stadhuis.²³

Maandagmiddag tijdens de vastenavondperiode. Tegen het eind van de winter is de Grote Markt een openluchttheater.²³

Op maandag is de Grote Markt het decor voor een voorstelling voor de kinderen uit de stad. Het stadhuis is dan omgetoverd tot een groot podium, en de toren van de Sint-Gertrudiskerk speelt er vaak als personage in mee. Het lijkt wel als of gebouwen tot leven komen. Op maandagavond is de binnenstad op zijn levendigst. Bijzonder uitgedoste feestvierders bewegen zich langs café's en verscheidene plekken in de binnenstad en het Havenkwartier om naar tentoonstellingen en straattheater te kijken. De evenementenzaal de Stoelemat aan de Westersingel vormt hierbij de schakel tussen de twee wijken.

Op dinsdag vertrekt de grote optocht met praalwagens vanaf de gedempte haven via de binnenstad en de 19e eeuwse schil voor een ronde langs het uitgelopen publiek. In de avond om stipt 12 uur is het feest voorbij, gesymboliseerd door het 'vallen van de kraai'. Het huisdier van heks Wana die dan van zijn stok valt. Hierna breekt voor de katholieken een periode van veertig dagen vasten aan, die tot de Pasen zal duren.

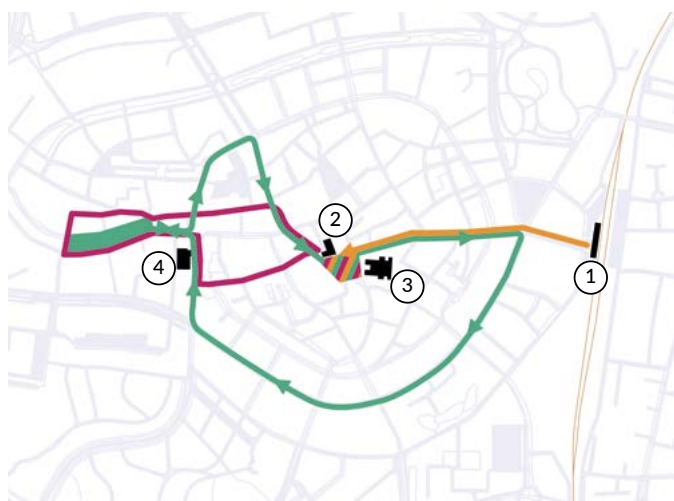
Het fenomeen vastenavond laat zien dat het centrum en het Havenkwartier in de hoofden van de inwoners nog aan elkaar vast zitten.

Aan de gevels van huizen zijn veel krabben te zien.²³

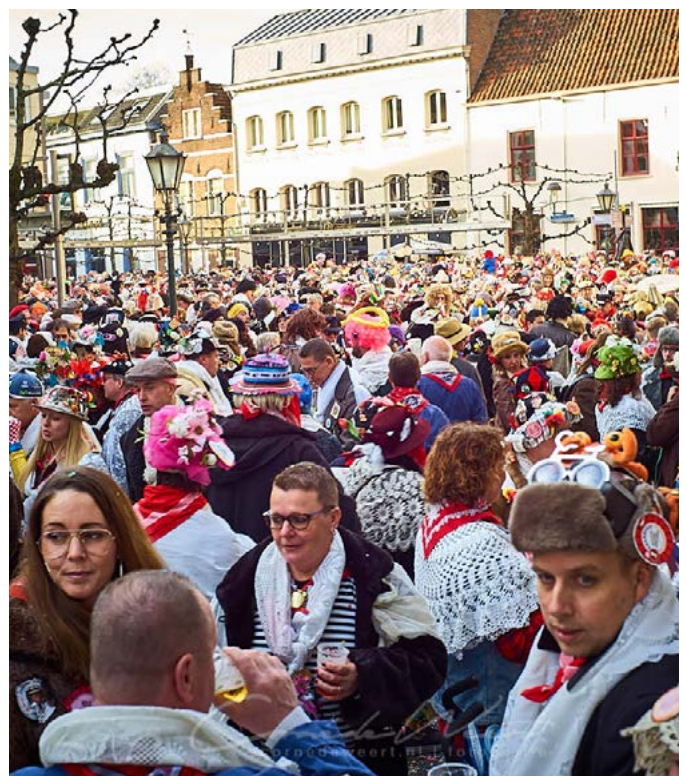

Het vallen van de kraai.²³

- Stedelijk decor:
station ① stadhuis ② kerk ③ Stoelemat ④
- intoct, zaterdag
- spel op de Grote Markt en dweilavond, maandag
- optocht editie februari 2020 (route varieert), dinsdag

De plekken waar vastenavond gevierd wordt.

Vastenavendvierders in op het Beursplein. Vitrage of 'Gordijnen' zijn een *musthave* voor de carnavalsoutfit. Deze traditie stamt uit de Tweede Wereldoorlog. Niemand is verkleed als dokter of Spiderman.²³

Fotowandelingen

De fotowandelingen op de volgende pagina's zijn gebaseerd op het principe van de Serial Vision die voor het eerst beschreven is door Gordon Cullen. De fotoseries laten vier verschillende wandelingen zien door het gebied van de Westersingel in Bergen op Zoom. Hiermee hoop ik de indrukken te laten zien die je zou krijgen als je door het gebied loopt, en laat tegelijkertijd zien waar het middeleeuwse centrum wordt aangetast door de stadsdoorbraak en de architectuur uit die tijd.

Blauwe wandeling:

Een van de vele parkeerterreinen rond de binnenstad wordt toegankelijk door een nauwe steeg vanuit de Steenbergsestraat. Wie eenmaal door de steeg loopt is het karakter van de middeleeuwse binnenstad meteen kwijt. Een parkeerterrein op gronden van een voormalige tuin van een villa.

Groene wandeling:
Wie vanaf het Markiezenhof naar het havenkwartier loopt, moet de oversteek maken over de Westersingel. Deze wordt aangekondigd door de verspringende rooilijn van de bebouwing die in de jaren '70 is toegevoegd in een poging om een goede overgang te maken tussen de middeleeuwse straten en de Westersingel.

Gele wandeling:
De route Rijkebuurtstraat - Lievevrouwestraat kent de kortste onderbreking van de middeleeuwse stadsstructuur. Waar vroeger huizen tegen de Gevangenpoort aan gebouwd stonden, ligt nu een 50-kilometerweg die het zicht op de poort vanaf het havenkwartier er niet fraaier op maakt.

Roze wandeling:
De topografie verraaft dat het hier om Bergen op Zoom gaat, maar de kenmerkende bebouwing met witgepleisterde huizen is hier alleen in de verte te herkennen. Hoewel de Westersingel gedomineerd wordt door de verkeerskundige functie, is de Londonstraat ontworpen naar de maat en schaal van de binnenstad. Helaas is deze straat aan een zijde ingevuld met parkeren en garageboxen.

Twee eeuwen verandering

1827

In 1825 zat het stratenpatroon van de middeleeuwse stad nog geconserveerd binnen de vestingwerken. De Gevangenpoort vormde de schakel tussen het Havenkwartier en het centrum. De twee routes die vanaf het Markiezenhof en de Grote Markt naar de haven lopen, lagen er al vanaf de middeleeuwen. Omdat er op deze plaats geen stadspoorten in de wallen zaten, is de noord-zuid verbinding een dubbele bajonet die -van noord naar zuid- liep over de Nieuwe Markt, Moeregrebstraat, Gevangenpoortstraat, Rijkebuurtstraat en Bruinevisstraat. In het noordelijk deel domineerden de Blokstallen het beeld.

1925

In 1909 werd het Sint Aloyisiuspatronaat voor Katholieke jongens gebouwd naast de Gevangenpoort. Hiermee werden twee problemen tegelijk aangepakt. De sloop van de bebouwing tegen de poort betekende dat hier ook de doorstroming van het verkeer bevorderd werd. Wie in 1925 de route naar het zuiden volgde, kwam na de Bruinevisstraat op het Geertruidaplein uit. In 1925 waren nog niet alle pleinwanden bebouwd.

2020

In 2020 zien we een versnipperd gebied met een mix van grootschalige gebouwen uit de jaren '70 en '80, en de kleinschaligheid van de middeleeuwse stadsstructuur. Hoewel de vroeger belangrijke oost-west verbindingen er nog steeds liggen, drukt de Westersingel als noord-zuid verbinding sinds de jaren '70 een veel grotere stempel op dit gebied. Tientallen huizen, een blokstal en het patronaat zijn gesloopt ten behoeve van deze verbinding.

Verkeersstructuur

In het verkeersplan van Bergen op Zoom ²⁴ staat dat de stad geen echte centrumring heeft. Dit betekent dat het doel dat gesteld werd met Plan de Ranitz niet bereikt is. De verkeersstructuur rond de middeleeuwse binnenstad heeft een soort slakkenhuisvorm. Ook is de ambitie uitgesproken om van de Westersingel een erftoegangsweg te maken met een lagere verkeersintensiteit en shared-space principe voor de Gevangenpoort. Om het verkeer om te leiden zijn de Van Konijnenburgweg en de Van Gorkumweg ten westen van het centrum al verbreed. Ook is er een rotonde aangelegd op de kruising Boerenverdriet / Zuidzijde Zoom om het verkeer verder van het centrum af toch een gelegenheid te geven om helemaal om het centrum heen te kunnen rijden. Op deze manier kan er alsnog een rondweg komen, en wordt doorgaand verkeer in het middeleeuwse centrum vermeden.

De gemeente heeft dus alle infrastructurele ingrepen gedaan in omliggende straten om de Westersingel af te kunnen waarden, maar is nog niet overgegaan tot herinrichting van de Westersingel zelf. Met de afwaardering zouden de oude routes van het centrum naar het Havenkwartier weer kunnen functioneren als belangrijkste wegen in dit gebied. Om de nieuwbouw van Schelde Vesting beter te kunnen ontsluiten voor het langzaamverkeer richting het station, zouden de Moeregrebstraat, Rijkebuurtstraat en Lievevrouwestraat kunnen worden gezien als belangrijke loop- en fietsroute richting het westelijke gedeelte van het centrum. Ook zal zo het beeld van Bergen op Zoom als havenstad beter tot zijn recht komen.

Bergen op Zoom wordt aan de noord- zuid- en oostkant ontsloten door de snelwegen A4 Rotterdam-Antwerpen en de A29 richting Breda.

Stadswegen vanaf de snelweg leiden naar de centrumring die een soort slakkenhuisvorm heeft.

Door de centrumring naar buiten toe te leggen en de Westersingel er uit te halen ontstaat de mogelijkheid om het Havenkwartier beter bereikbaar te maken voor langzaamverkeer en kan het onderdeel worden van het centrum.

Parkeren

De auto neemt veel ruimte in beslag in het Westersingelgebied. Dit geldt niet alleen voor de rijdende auto, maar ook de geparkeerde auto. De route over de Westersingel is onderdeel van de P-route. Deze voorziet in parkeerplaatsen voor bezoekers die hun auto dicht bij het centrum willen parkeren.

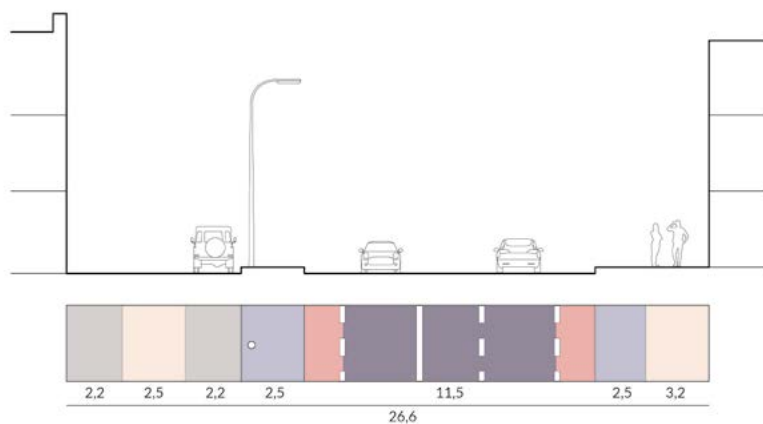
Als je alle openbare parkeerplaatsen bij elkaar optelt, is er genoeg capaciteit om een gebouwde

parkeergarage exploiteerbaar te maken.

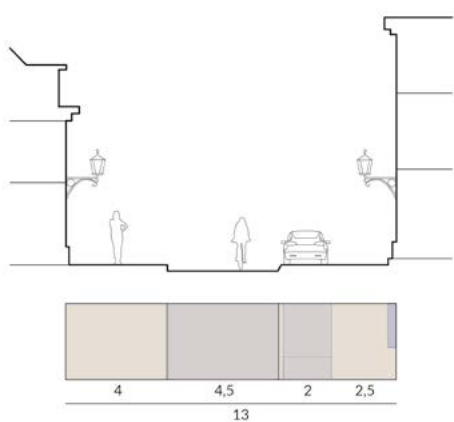
De 486 openbare parkeerplaatsen in het gebied zijn genoeg om bestaande openbare parkeergarages in de stad te vullen, zoals de De Parade (400 plaatsen). Er zouden zelfs drie garages gevuld kunnen worden zoals die van Achter de Grote Markt (150 plaatsen).²⁷ Dat maakt een parkeergarage in dit gebied een realistische optie.

Ook kleinere garages voor bewoners van het gebied kunnen helpen bij een efficiënter ruimtegebruik.

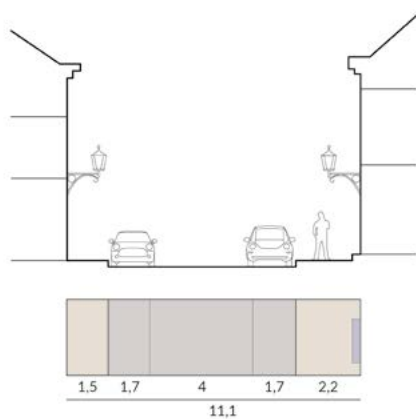
Straatprofielen

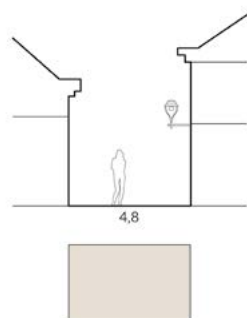
① Westersingel

② Lievevrouwestraat

③ Rijkebuurtstraat

④ Moeregrebstraat

Bebouwingstypologie

Gezicht op de Grote Markt te Bergen op Zoom door Hans Bol (1583, Collectie Het Markiezenhof)

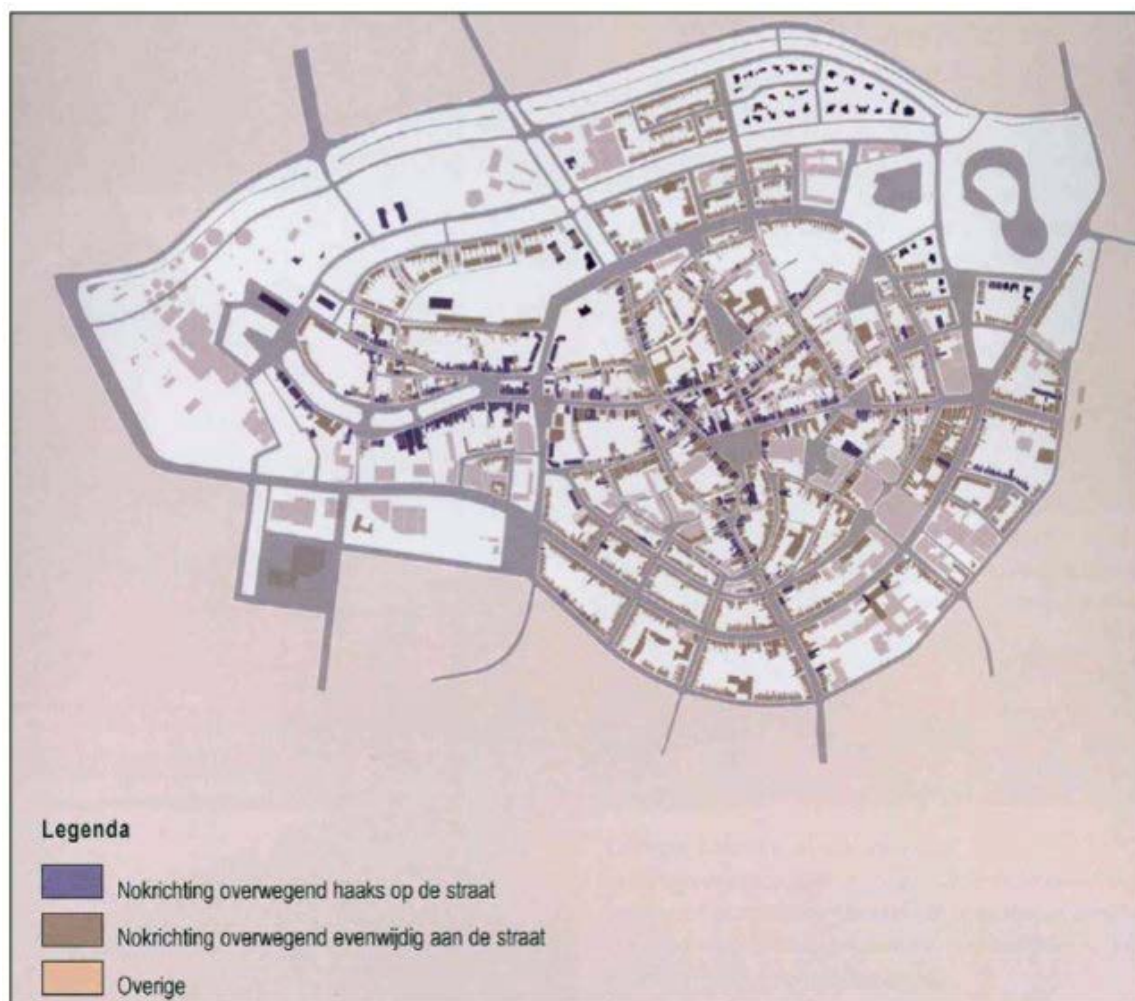
De overgang van vroeg-middeleeuwse houten huizen naar laat-middeleeuwse stenen huizen is hier te zien. Omdat de voorzijde op de begane grond als werkplaats werd gebruikt zijn de gevels gesloten in vergelijking met nu. Het uitstallen van verkoopbare waar gebeurde op de markt of voor het huis.

Lichte kleuren overheersen in het straatbeeld. Veel gevels zijn gepleisterd in pasteltinten en hebben gepleisterde of natuurstenen details. Sommige gevels zijn uitgevoerd in lichte baksteen of Gobertangestein.

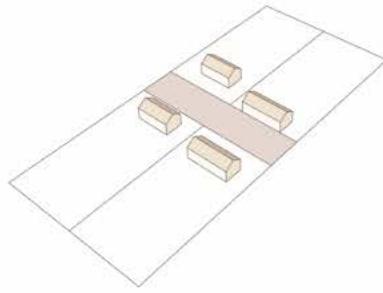

Gedeeltelijk uitgevoerd ontwerp voor De Engelse Hof door Weyts Architecten. Voor het eerst wordt geprobeerd om de Grebbe weer op maaiveld zichtbaar te maken. (2008)

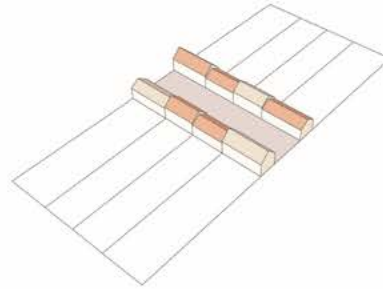

Kappenkaart van het centrum. (Gemeente Bergen op Zoom)
 Langs de oudste straten staan de kappen overwegend haaks op de straat.
 Veel kappen hebben een wolfseind.

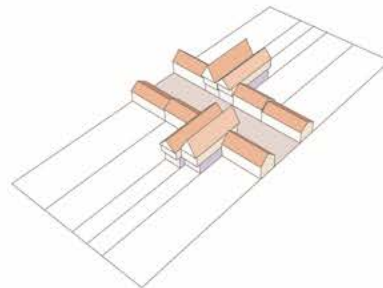

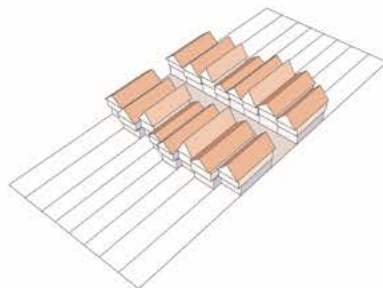
langhuis of Romeins langhuis met erf

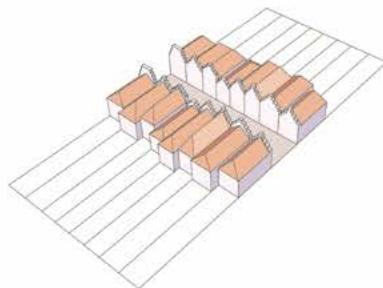
aaneengesloten rij met kap evenwijdig aan de straat

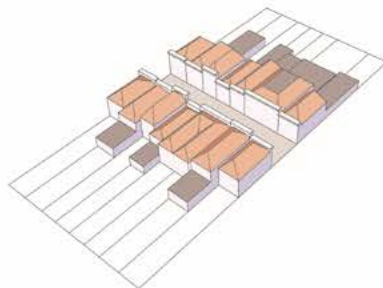
door ruimtegebrek worden huizen met kappen haaks op de straat gebouwd

middeleeuwse straat met houten huizen. Gevels hangen naar voren

laat-middeleeuwse stenen bebouwing met trapgevels

ombouw naar lijstgevels vanaf 1700

Ontwikkeling van de bebouwing langs hoofdstraten

Deel 2

ruimtelijke interventies

Ingrediënten voor een stadsreparatie

Hierboven is een tekening te zien waarin verschillende tijdslagen gecombineerd zijn. Uit de tijdslagen zijn aspecten gehaald die een invloed hebben gehad op de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied waar nu de Westersingel ligt. Natuurlijk zijn de lijnen van een tekening interessant. Deze zijn een ontwerpaanleiding om onderdelen van de stadsreparatie met historische grondslag te kunnen maken. Aan de andere kant heb je de contramal van deze tekening: de witruimte. Dit zijn gebieden die minder historische betekenis hebben in stedenbouwkundige zin. Ze zouden ook onderdeel van de stadsreparatie kunnen worden maar dan als plekken waar geëxperimenteerd kan worden met nieuwe typologieën die aansluiten bij de hedendaagse opgaven waar de stad voor staat. Denk daarbij aan de klimaatopgave, circulaire economie, gezondheid en inclusiviteit. De lijnen op de tekening zijn net zo belangrijk als de plekken waar nog niks getekend is. Dit is namelijk het speelveld waar de toekomst van de stad zich vormt. Historie vormt een mal waar de toekomst in gegoten wordt. Dit is de cultuurhistorisch duurzame stad.

1827

1925

2020

Duurzaam casco

Op de duurzaam cascokaart zijn soorten stadsweefsel uit verschillende periodes aangeduid. De verschillende tijdperken uit het ruimtelijk onderzoek hebben hun sporen achter gelaten in dit deel van de stad, en deze kaart is een optekening van verschillende verhalen over het ontstaan en de groei van Bergen op Zoom. Om deze verhalen te kunnen blijven vertellen, is het behoud van dit weefsel en de gebouwen belangrijk. Deze kaart laat eigenlijk zien waar op verder gebouwd wordt. Het nieuwe plan voor de Westersingel sluit aan op gebieden van een verschillende leeftijd, korrelgrootte en betekenis.

Er staat een gebouw op wat ik graag herbouwd zou willen zien omdat het iets zegt over Bergen op Zoom als garnizoensstad, maar ook omdat ik het kan gebruiken in mijn ontwerp. Het lange gebouw Blokstallen I kan samen met Blokstallen II een poort vormen naar het te repareren middeleeuwse gedeelte van de stad.

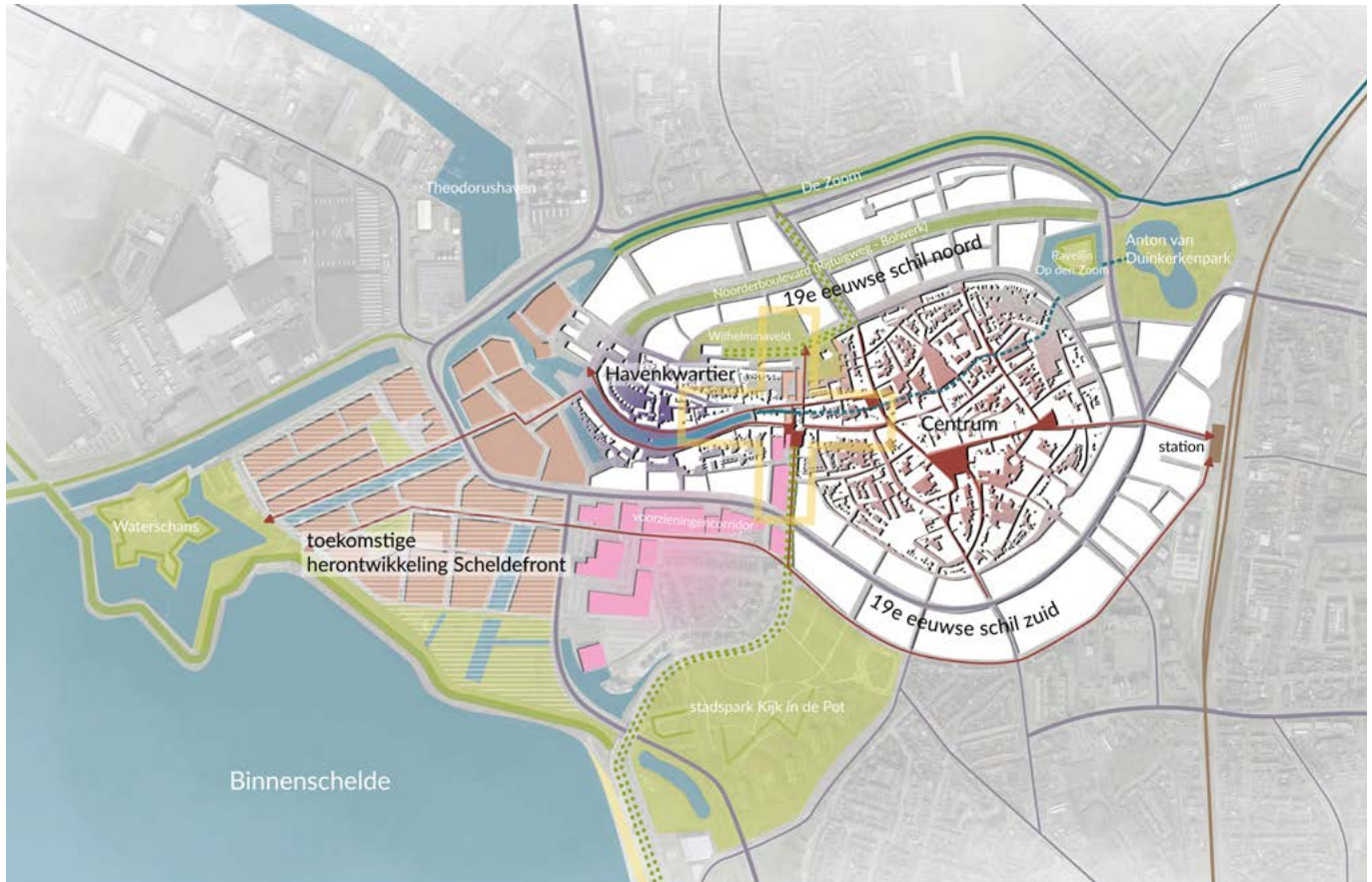
Gebouwen van na de stadsdoorbraak, zoals het ensemble van Jan Hoogstad, zijn van waarde om het verhaal over de ontwikkeling van dit gebied te kunnen vertellen. Het ensemble is van een goede kwaliteit en biedt ruimte om er nieuwe bebouwing tegenaan te zetten.

De balans komt hiermee op het slopen van 36 woningen en een zalencentrum. De woningen, die vallen in de categorie sociale huur, moeten worden gecompenseerd binnen het plangebied zodat bewoners kunnen verhuizen binnen het plangebied. De functie van het zalencentrum De Stoelemat kan elders in de stad worden opgevangen door Theater De Maagd, of de huidige en geplande culturele voorzieningen rondom het Wilhelminaveld.

De bestaande bomen staan ook aangegeven op de kaart. Sommige bomen(lanen) benadrukken een historische structuur zoals de vroegere ligging van een stadsgracht. Waar dit mogelijk is zullen ze zo veel mogelijk blijven staan waar ze nu staan. Op sommige plekken zal de kap van bomen voor de aanleg van een parkeergarage onvermijdelijk zijn. Er zijn nieuwe bomen aan het plan toegevoegd die de kwaliteit van de openbare ruimte zullen verbeteren.

Ruimtelijke agenda

De herontwikkeling van de Westersingel kan een springplank zijn om zo het westelijk deel van de stad verder te ontwikkelen. Door het stadskantoor vanaf Plein XIII naar het Westersingelgebied te verplaatsen, komt het midden in de stad te liggen tussen andere grootschalige voorzieningen.

Door een goede inpassing van nieuwe bouwvolumes kan de herontwikkeling van de Westersingel het Centrum en Havenkwartier weer aan elkaar hechten.

Een noord-zuidroute door het Westersingelgebied kan de groene ruimtes Wilhelminaveld en Kijk in de Pot met elkaar verbinden door een pleinenreeks.

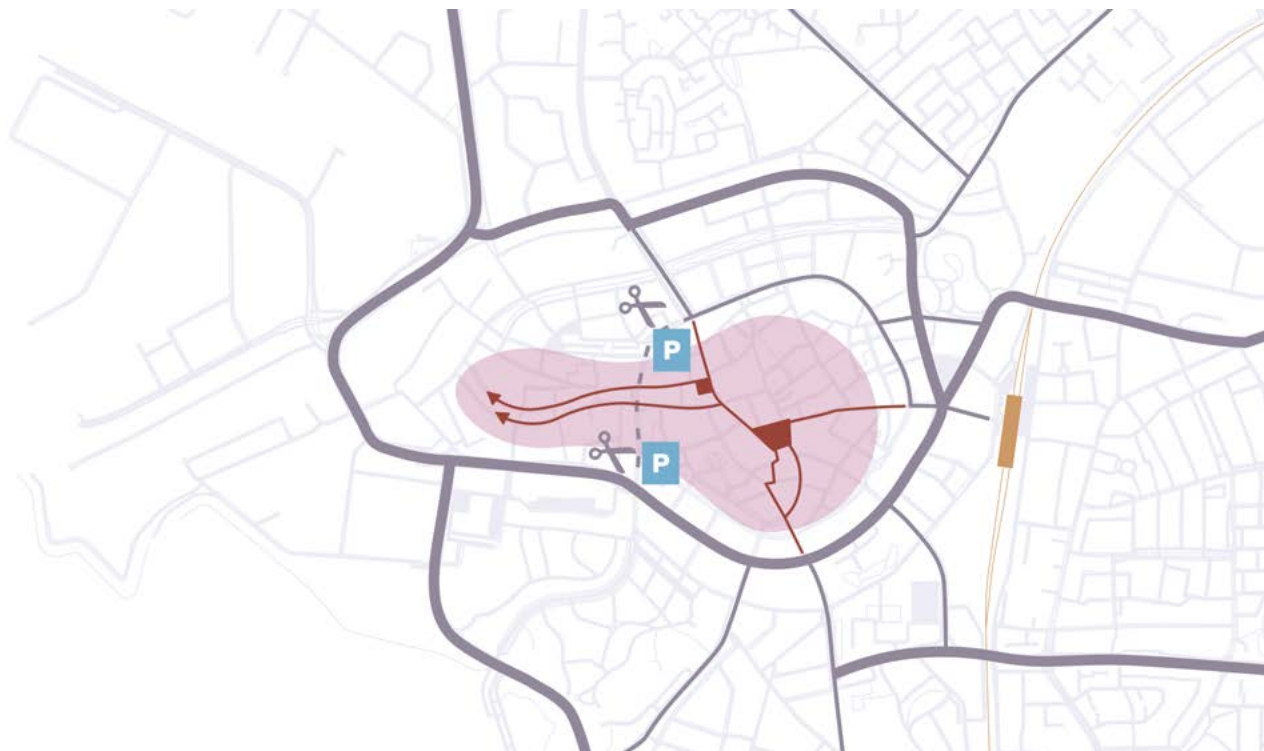
De autowegen liggen door het uitknippen van de Westersingel verder van het middeleeuwse centrum af. De 19e eeuwse schil is een bufferzone.

Bergen op Zoom wordt weer een stad aan de Schelde.

De niet-symmetrische opzet van de stad wordt als ontwerpprincipie ingezet

Nieuwe verkeersstructuur

— bestemmingsverkeer

➔ doorgaande route wegverkeer

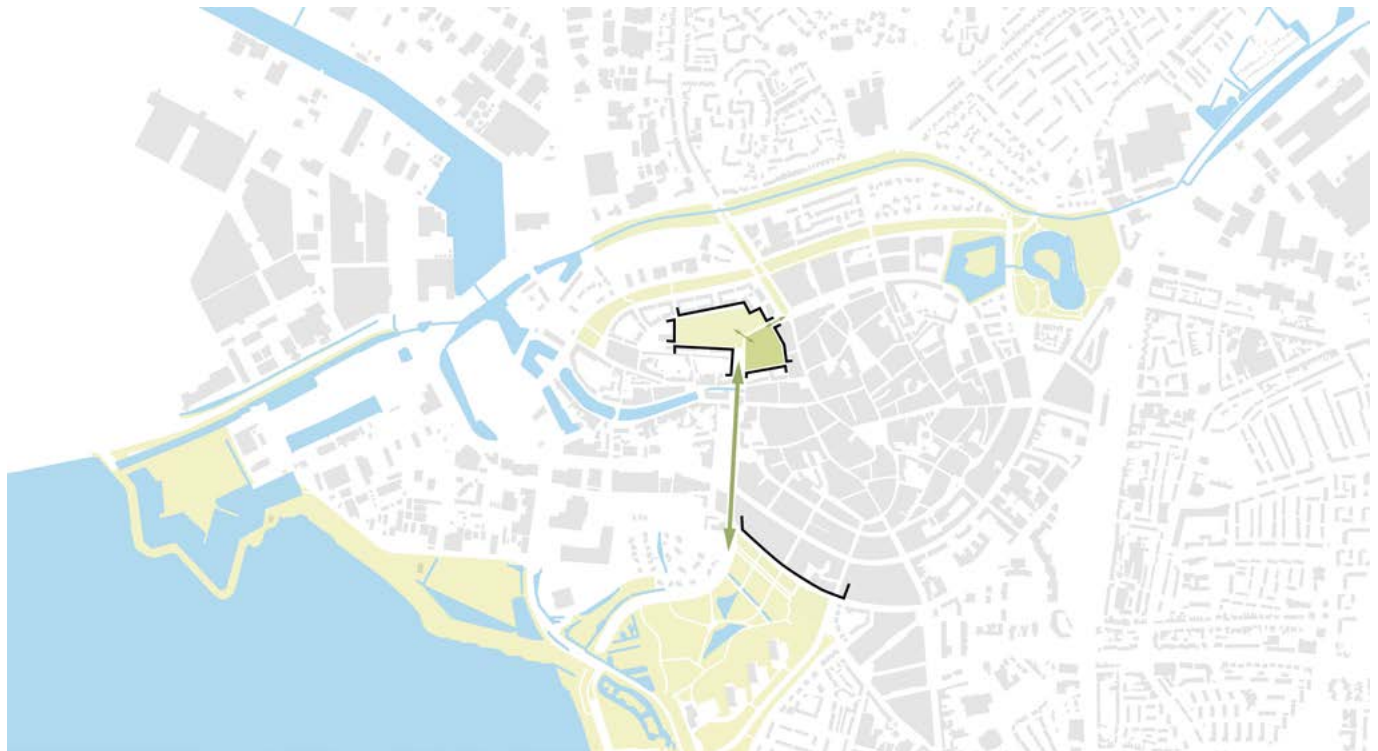
— langzaamverkeersroute toegankelijk voor verhuizen / hulpdiensten

- - - informele langzaamverkeersroute niet toegankelijk voor verhuizen / hulpdiensten

▨ stratenpatroon

P parkeergarage

De groenblauwe stad

bestaande groene ruimte

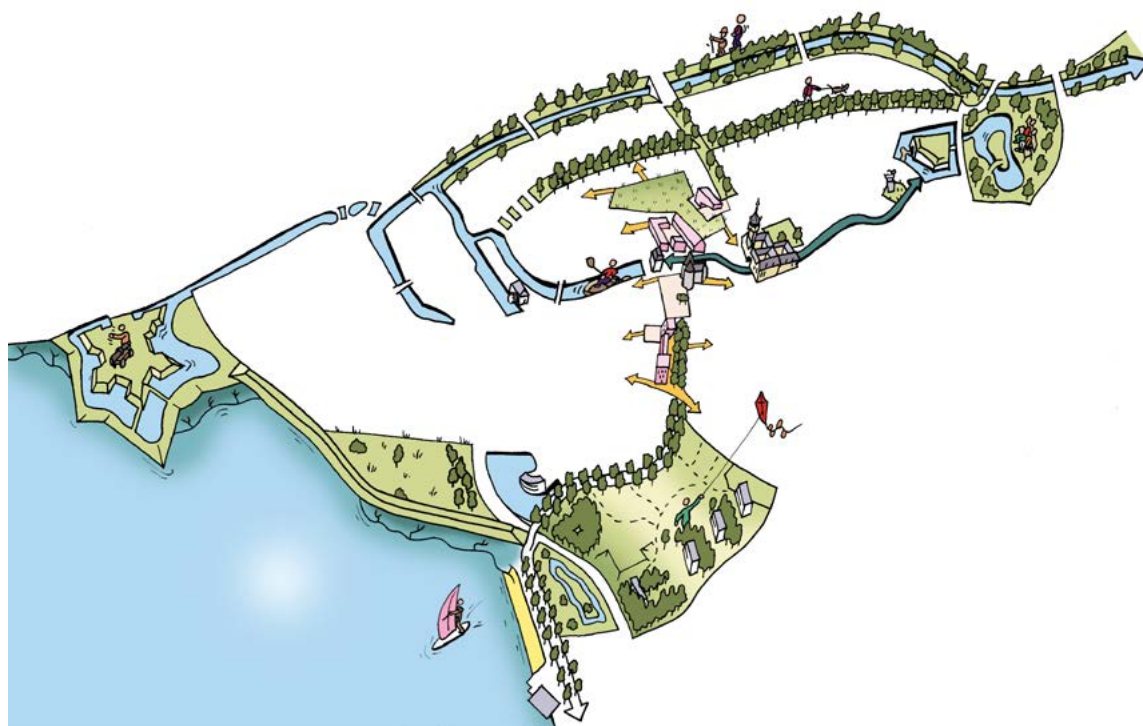
waterlichaam

parkwand

nieuwe groene ruimte

verbinding van groengebieden door
bomenlaan of zichtlijnen

bebouwing

De stadsreparatie van het Westersingelgebied kan aansluiten op verschillende groen- en waterstructuren in om zo het groen-blauwe netwerk van Bergen op Zoom te versterken.

Wateropgave

De stadsreparatie Westersingel biedt kansen om voor grote gebieden in de bestaande stad, de gebieden aan weerszijde van de Westersingel, de afvoer van regenwater af te koppelen van het rioolstelsel. Vanwege het natuurlijke reliëf biedt Bergen op Zoom daarvoor een unieke kans. Via de aanleg van een gescheiden stelsel kan regenwater op natuurlijke wijze rechtstreeks worden geloosd in de Grebbe, waarbij het havengebied als waterbuffer kan functioneren. Dit biedt tevens een extra rechtvaardiging voor het weer uitgraven van het gedempte deel van de haven.

En in het gedeelte waar de Grebbe opnieuw zichtbaar wordt, kan regenwater van omliggende gebouwen en straten op een natuurlijke wijze zorgen voor wateraanvoer. Vlak naast de oude stadspoort komt een plein waardoor het nieuwe duurzame watersysteem op een beeldende manier zichtbaar wordt.

Dit zou je dit allemaal al kunnen doen, zonder dat je in het overluisde deel van de Grebbe het riool hoeft aan te passen. Dat zou een latere fase kunnen zijn van het herintroduceren van de Grebbe.

Zichtlijnen

Door het heuvelachtige landschap waar Bergen op Zoom opgebouwd is, wordt de stad vanuit verschillende hoeken verschillend beleefd. Wie bijvoorbeeld vanuit het hoger gelegen noorden aan komt lopen ziet de Gevangenpoort in een kuil staan, verstopt tussen andere gebouwen. Vanaf de lager gelegen zuidkant is de poort juist het eindpunt van een zichttas. De bebouwing van de stadsreparatie van de Westersingel is zo ontworpen dat de hogere gebouwen duidelijk herkenbaar zijn in de 'skyline' die men kan zien vanaf de lager gelegen Schelde, terwijl de impact van deze gebouwen in de hoger gelegen binnenstad beperkt wordt door het reliëf.

Morfologische breuken en knopen

--- breuklijn in de morfologie

kruising van belangrijke route en morfologische breuklijn vraagt om 'overgangsruimte';
De morfologische knoop.

■ bestaande bebouwing

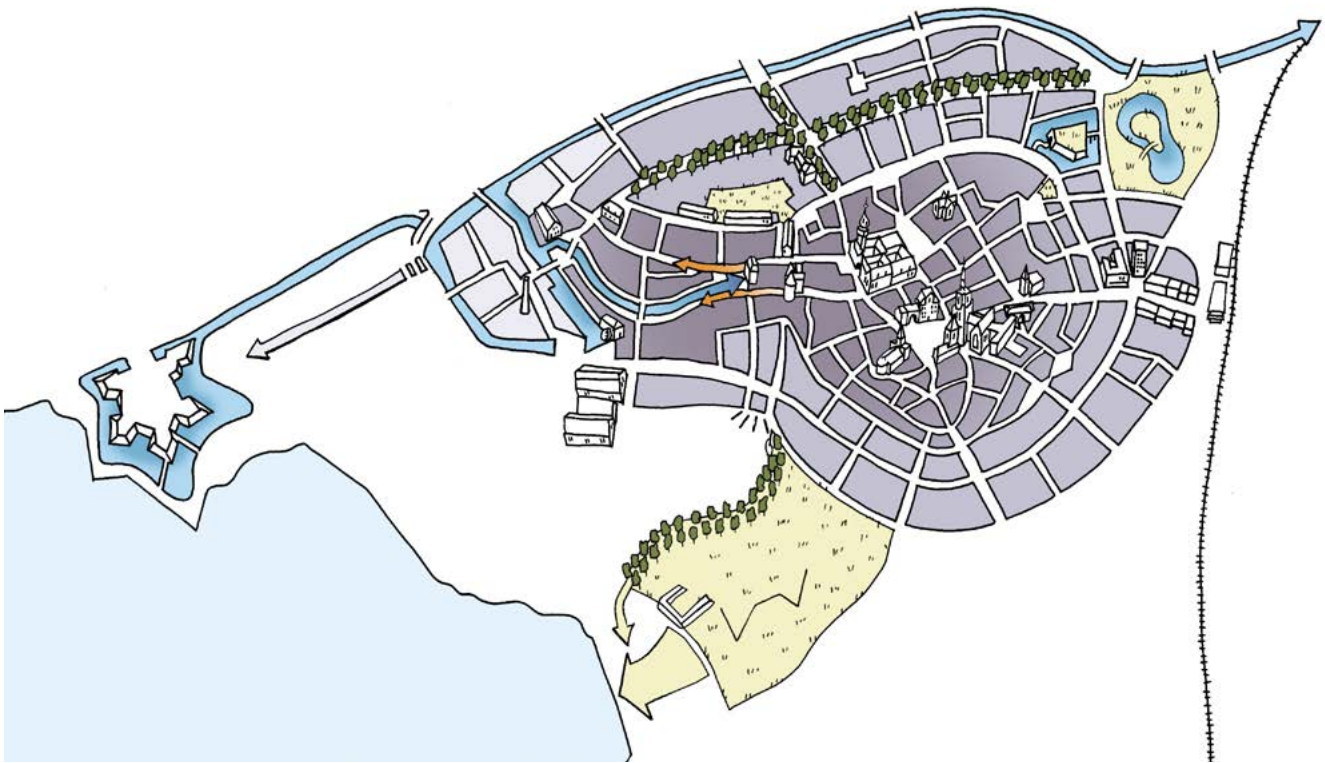
belangrijke route door verschillende stadsstructuren

De stad is in de loop der jaren concentrisch uitgebreid. Dit wil zeggen dat het oudste gedeelte van de stad in het midden ligt, en dat de stedelijke structuur naar buiten toe steeds moderner wordt. De Westersingel is een stadsdoorbraak en doorsnijdt het stadswefsel waardoor de hiërarchie in de leeftijd van de stadsstructuren niet meer te herkennen is. Met de stadsreparatie keert de hiërarchie terug. Een aantal morfologische knopen (rood op de tekening hierboven) markeren de overgang tussen verschillende stadsstructuren, bijvoorbeeld de overgang van 19^e eeuwse schil naar middeleeuwse kern. In het plangebied komen op verschillende plekken morfologische knopen te liggen, en verandert de stedelijke ruimte van vorm, bijvoorbeeld van brede laan naar smalle steeg, of van park naar hof.

Op deze luchtfoto gemaakt rond 1930¹⁰ is duidelijk een morfologische knoop te zien: De overgang van 19^e eeuwse schil (de huidige Burgemeester Stulemeijerlaan) naar de middeleeuwse kern (Steenbergsestraat). De typologie verandert van brede laan naar middeleeuwse stadsstraat. De overgang is vormgegeven door de stadsarchitect van Genk, die een paar markante hoekpanden ontwierp.

De erfgoedstad

Beschermde stadsgezichten van het centrum, 19^e eeuwse schil en het Havenkwartier zijn ingevuld met gebouwen die een historisch karakter hebben. hier zitten ook moderne interpretaties bij. Deze kunnen nog aangevuld worden met nieuwe gebouwen die verwijzen naar het verleden van de stad.

Bergen op Zoom is een erfgoedstad. Met 322 rijksmonumenten en 428 gemeentelijke monumenten is er de afgelopen jaren veel ervaring opgedaan met het opknappen, herbestemmen en herintroduceren van de oude gebouwen en stratenpatronen in de stad.³³

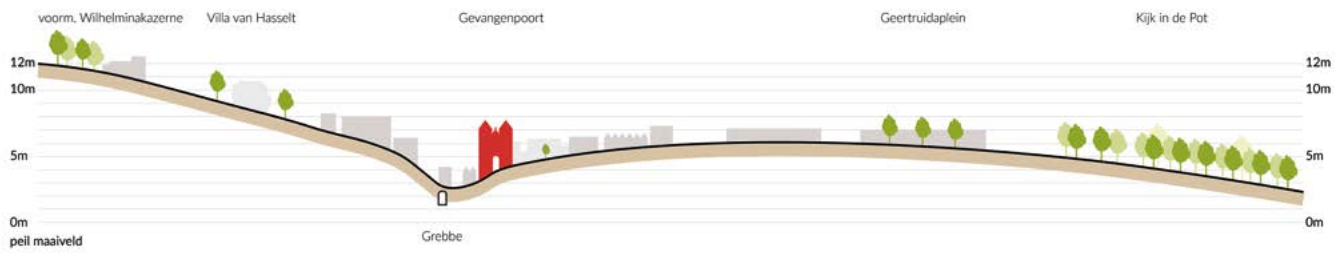
Het introduceren van nieuwe gebouwen in de oude stad zorgt soms voor protesten van bewoners, zoals dit gebeurde bij de ontwerpvoorstellen voor een belfort aan de Grote Markt. Het is er uiteindelijk niet gekomen.

Dit project was wel een goed voorbeeld van het terugbouwen van een gebouw dat hier van origine heeft gestaan, maar al een hele tijd niet meer aanwezig is. Het geeft aan dat het verleden aanleiding geeft om beeldbepalende gebouwen in een nieuw jasje terug te bouwen. Op deze manier kan de reuring in het stadcentrum toenemen.

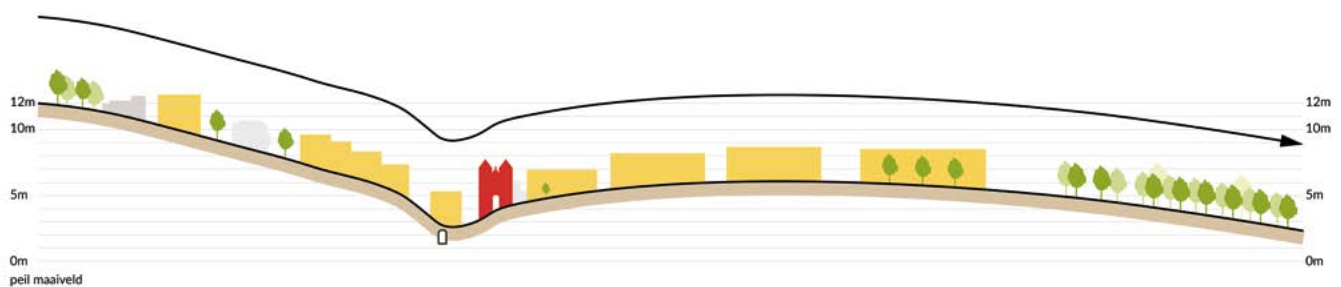
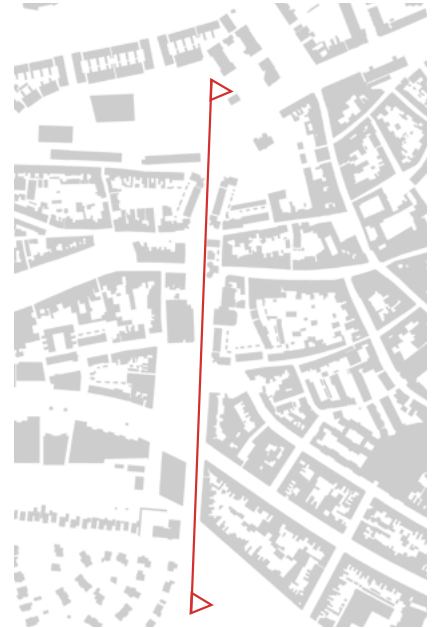

Niet gerealiseerd ontwerp voor een belfort aan de Grote Markt door Adolfo Natalini (2008)¹¹

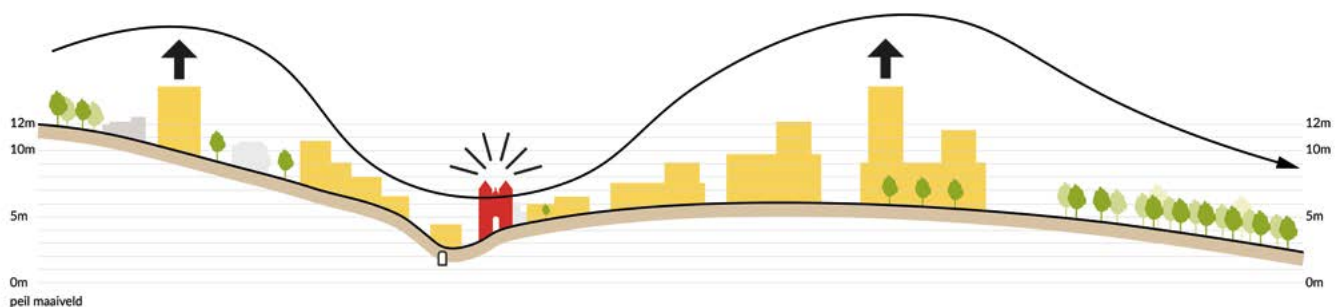
Het reliëf als ontwerpgereedschap

Gedramatiseerde doorsnede van de Westersingel. Huidige situatie.

Gedramatiseerde doorsnede van de Westersingel. De hoogte van toekomstige bebouwing zou gekoppeld kunnen worden aan het reliëf.

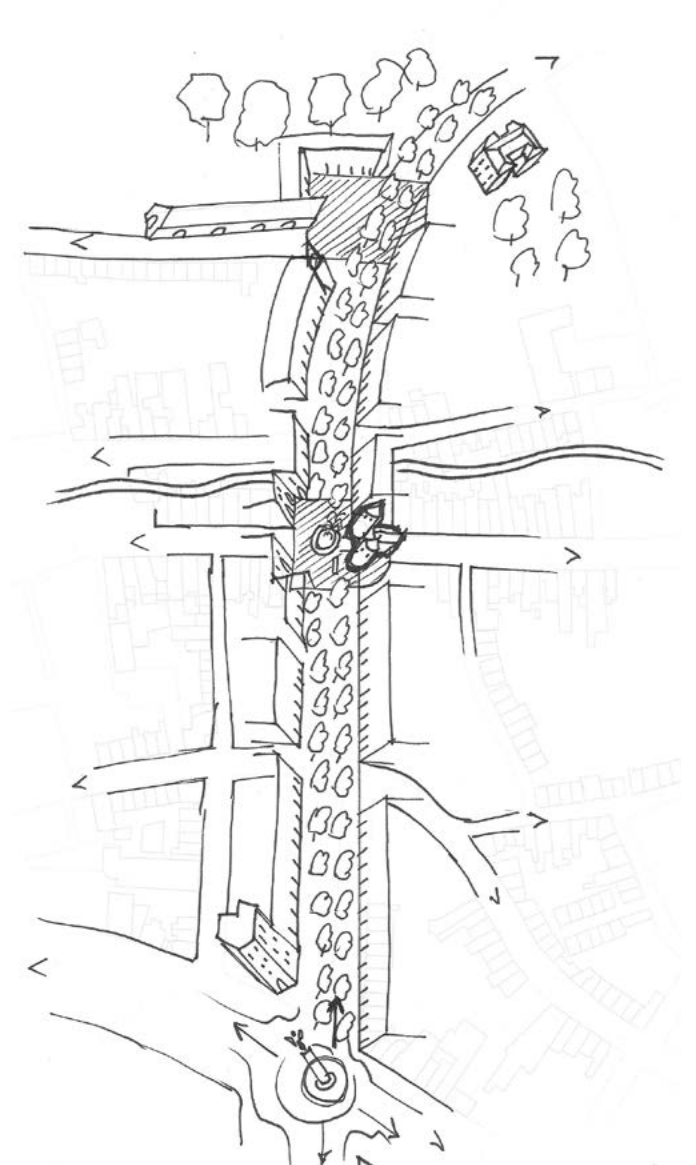
Gedramatiseerde doorsnede van de Westersingel. Gebouwen kunnen hoger of juist lager worden door te refereren naar het reliëf en dit te overdrijven. De Brabantse Wal zal hierdoor leesbaar worden in het stadssilhouet.

Thema: slenterboulevard

De Westersingel wordt wat de Coolensingel is voor Rotterdam. Een brede en monumentale stadsas maakt het mogelijk om de glooiing van de Brabantse Wal optimaal beleefbaar te maken. In deze straat wordt veel aandacht gegeven aan de inrichting met bomen, meubilair en de vormgeving van de straatwanden.

Voorbeeld: Cours Mirabeau in Aix-en-Provence

Thema: vroeg middeleeuwse omwalling

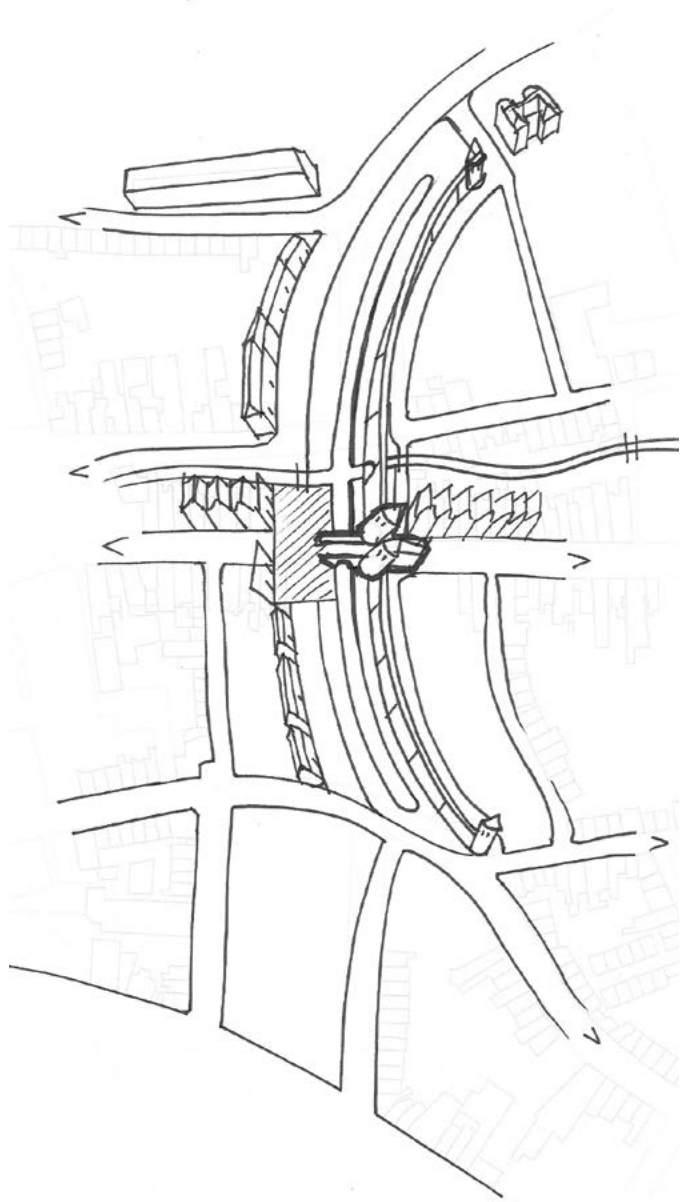
Dit thema is grotendeels geïnspireerd op het voorstel van de Vereniging Binnenstad, en stelt de oorspronkelijke functie van de Gevangenpoort als stadspoort centraal. Door een gedeelte van de vroeg-middeleeuwse stadsomwalling te herbouwen ontstaat er een scheiding tussen het Havenkwartier en het centrum. Op deze manier kan de verkeersfunctie van de Westersingel behouden blijven.

Voorbeeld: Plannen van de Vereniging Binnenstad voor de Westersingel en Gevangenpoort. (1996)
Tekening door Kees Warmoeskerken¹⁹

Voorbeeld: Stadspark Maastricht

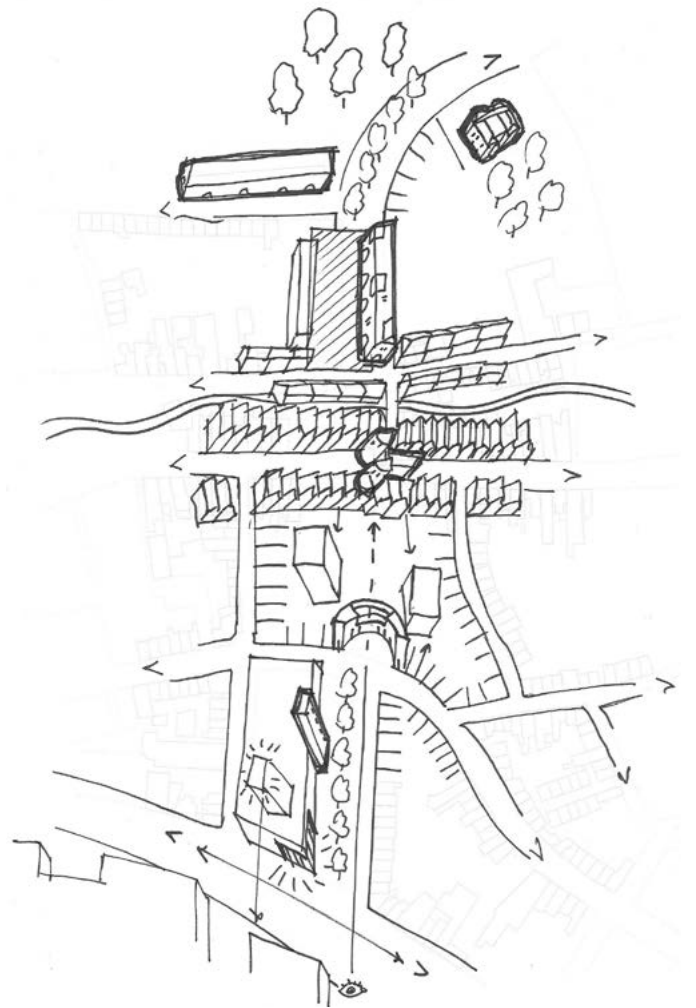

Thema: Herwaardering van oude iconen

De Westersingel verdwijnt en het geheel wordt gereconstueerd naar de situatie zoals deze was na het opheffen van de vestingwerken. In het zuiden doet dit thema het meest denken aan de principes van de 19e eeuwse schil. In het noorden wordt de herintroductie van Blokstallen 1 in nieuwe vorm herbouwd. De oost-west routes zijn het belangrijkste in dit thema

Voorbeeld: Herontwikkeling Gouden Boom, Brugge

Voorbeelden van aaneengeschakelde pleinen

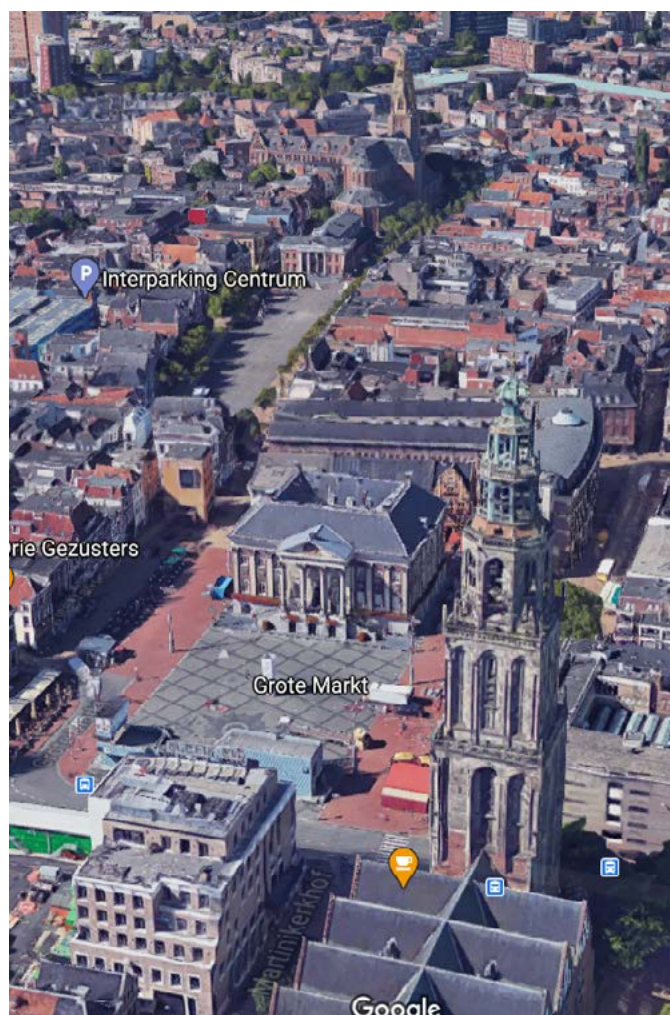

Todi: Pleinenreeks met doorkijkjes naar het landschap

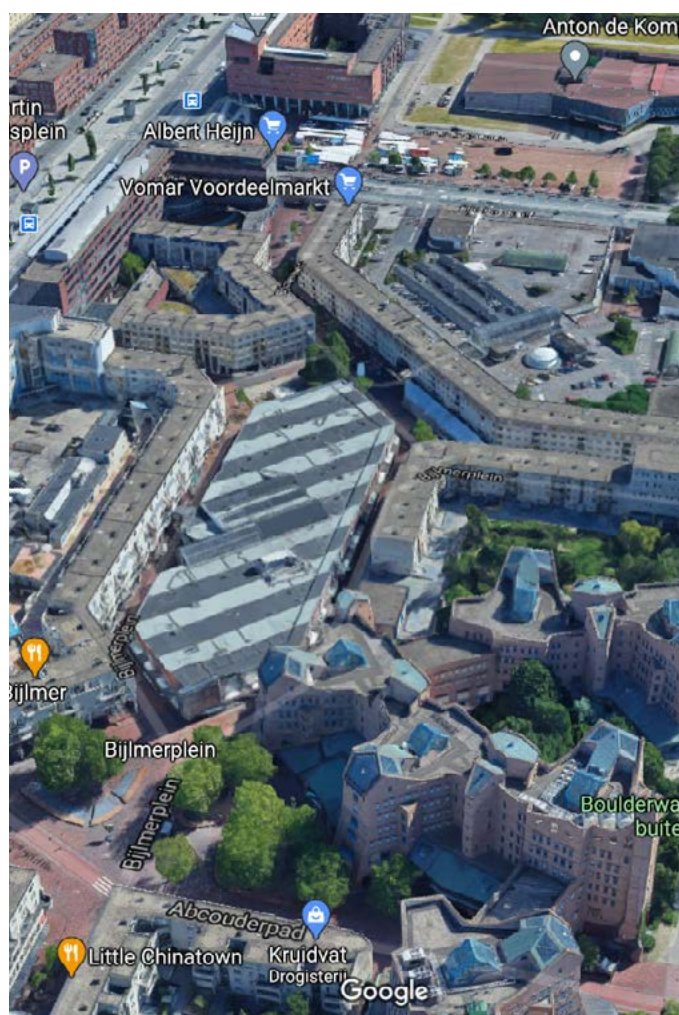
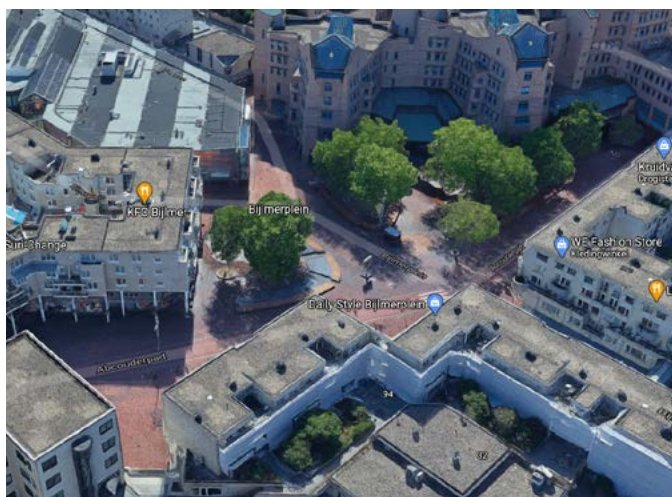

Groningen: pleinenreeks tussen twee kerktorens

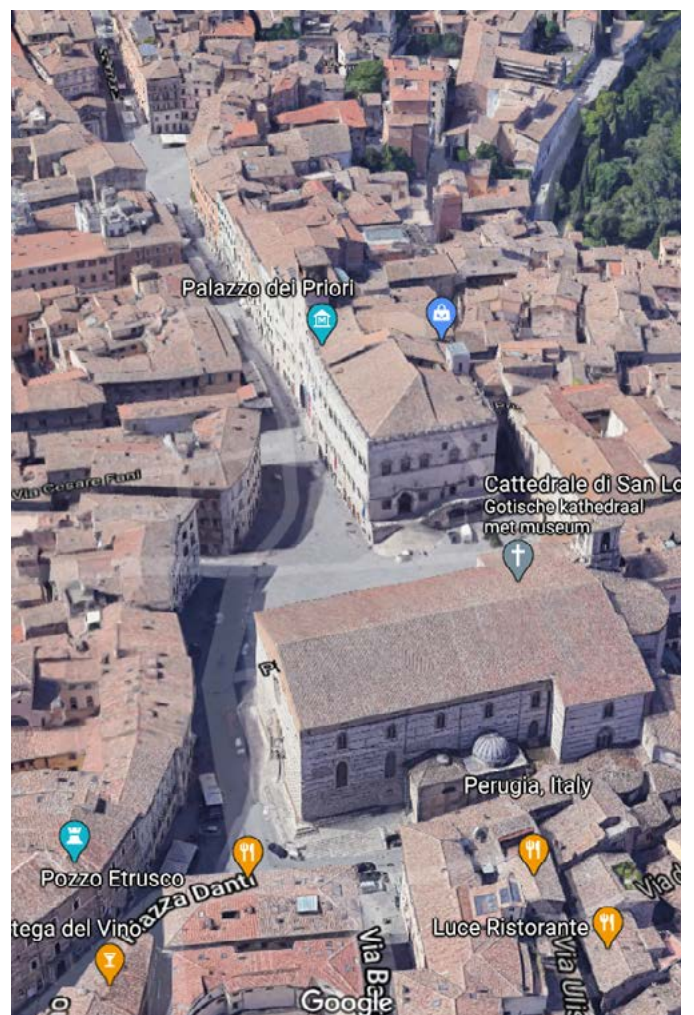

Amsterdam Bijlmer: pleinenreeks tussen knikkende straten

Perugia: pleinenreeks met hoogteverschillen omzoomd door trappen

Deel 3

stadsreparatie

De wandeling

Vanaf de Boulevard aan de Binnenschelde, waar wij onze auto geparkeerd hebben, is het een stuk 'bergop' lopen richting het stadscentrum. Het is te flauw om het echt een berg te noemen, maar met het hoogteverschil van zo'n 20 meter is dit toch fors voor Nederlandse begrippen. Dit is de 'berg' van Bergen op Zoom. De 'zoom' is de steilrand van de Brabantse Wal waarop deze stad gelegen is.

Door een bomenlaan lopen we richting het centrum. In de verte is de Gevangenpoort te zien. Deze oude stadspoort heeft de tand des tijds goed doorstaan. Hij staat er al sinds 1330 en dat maakt dit een van de oudste stadspoorten van Nederland. Het bouwwerk is een herkenningspunt in een gebied met nieuwe stedenbouwkundige ontwikkelingen. Het ontwerp daarvoor grijpt terug op een aantal stedenbouwkundige principes die eerder toegepast zijn bij uitbreidingen van de stad, zoals zorgvuldig gecomponeerde zichtlijnen gericht op markante gebouwen.

Wanneer we de bebouwde kom binnen lopen zien we een toren met een scherpe punt voor ons opdoemen. De bewoners daar boven moeten een fantastisch uitzicht hebben over de Schelde! De toren staat boven op een bouwblok dat aansluiting zoekt bij de omgeving, waar vooral grote gebouwen met megastores te vinden zijn. Nadat we de hele tijd de heuvel op gelopen hebben, dalen we hier weer langzaam af richting de poort. We worden nieuwsgierig en besluiten verder te lopen over de promenade. Op deze warme zomerdag geven de bomen een aangename schaduw. Tussen de stammen door waait een verkoelend briesje vanaf de Schelde.

Bij de Gevangenpoort aangekomen blijkt deze op een nieuw aangelegd stadsplein te staan. Op deze plek kruisen meerdere straten elkaar. Vanuit een ooghoek zie ik de blikken van mensen op de terrassen. Ze kunnen vast zien dat we hier voor het eerst zijn. Omdat we hier naar beneden komen lopen lijkt het net alsof we een showtrap afdalen. Zullen we een steegje in schieten? Opvallend is hoe sommige nieuwe gebouwen goed aansluiten bij de historische bebouwing van de stad, en andere contrasteren. Zo springt die horecazaak in het oog, terwijl de woningen naar de achtergrond verdwijnen. Even is er twijfel, Zullen we naar links gaan, naar rechts of toch rechtdoor? We kijken nu uit op de stadspoort, waar de belangrijkste route heeft gelegen vanuit het middeleeuwse centrum naar de haven.

Het plein geeft ons de ruimte om na te denken waar we heen willen lopen. We besluiten rechtdoor te lopen. Ondanks dat de bebouwing er nieuw uit ziet, prikkelen de nauwe straatjes onze nieuwsgierigheid. Het lijkt alsof we het middeleeuwse centrum binnen lopen. Een steegje leidt naar een pittoresk bruggetje over een beek. Dit is de Grebbe, die het water van hoger gelegen zandgronden op de Brabantse Wal afvoert richting de Schelde. De herintroductie van de Grebbe heeft een aantal positieve effecten op de stad en het landschap in de omgeving. Er wordt meer zoet water vastgehouden voor hete zomers zoals deze, en er is meer variatie in het straatbeeld van de stad. Even verderop zit een aantal mensen op de stenen trappen met hun voeten in het heldere water. Het stroomt verderop richting het Spuihuis, de plek waar het in de haven terecht komt.

We steken het bruggetje over en komen via trappen op de Nieuwe Markt. Dit is een soort hofje dat beschut ligt tussen een woonblok en een gebouw dat lijkt op een grote schuur. Een plaque aan de gevel geeft meer informatie. Vroeger werden hier de paarden van het leger gestald. Het grote schuurgebouw is een herinterpretatie van het lange stalgebouw dat hier vroeger gestaan heeft, waarvan er nog twee andere in originele staat zijn overgebleven. Voor zover we kunnen zien zijn het nu kantoorruimtes. Op de kop van dit pleintje staat een woongebouw met een prachtige loggia op de bovenste verdiepingen. Erachter steken de kronen van een paar grote bomen boven het pand uit. Weer bekruipt ons een gevoel van jaloezie. Je zult hier maar wonen, midden in de stad, met uitzicht op een park!

We lopen tussen twee lange gebouwen door, en komen plotseling in een groene open ruimte. Het lijkt wel alsof de stad hier open gebroken wordt, en de grote bomen alle ruimte krijgen om te groeien. Ik zie mensen op een picknickleed zitten, anderen bestellen drankjes bij een foodtruck. Aan de rechterkant zie ik een grote villa staan. Was dit vroeger een landgoed? De inwoners van de stad lijken zich de plek inmiddels toegeëigend te hebben. Langs de rand van het park staan vrijstaande huizen. Het doet ons denken aan het Vondelpark in Amsterdam. Vanuit de verte klinkt een saxofoon. Wat gebeurt daar?

Lopend door het park zijn we aangekomen bij een soort poortgebouw. Een moderne versie dit keer. De muziek is luider geworden, en klinkt boven onze hoofden. In het poortgebouw blijkt zich een klein zaaltje te bevinden waar net een jazzband optreedt, tot groot plezier van de mensen in het park die zo een gratis concert kunnen bijwonen. Als we onder het poortgebouw door zijn gelopen, komen we op een soort plein uit. Hier is de ingang van de parkeergarage die onder het park ligt. Op de plek waar eerst de auto's nog rechtdoor reden, schermt het poortgebouw de verkeersweg af van het rustige park. Tegenwoordig wordt al het doorgaande autoverkeer om de stad heen geleid en is er ruimte gekomen om alle straatjes en steegjes aan te leggen waar we net doorheen zijn gelopen.

We zijn nu aangekomen bij de Steenbergsestraat die naar de Grote Markt leidt. Dit is de grens van de nieuwe stadsontwikkeling die hier de afgelopen jaren heeft plaatsgevonden. De opeenvolging van stedelijke ruimtes en de architectonische uitwerking van de bouwblokken maakt het tot een verrassend gebied om doorheen te lopen met op elke hoek een nieuwe ervaring of een spannend doorkijkje. Onder de indruk van deze plek, maar ook loom van de warmte lopen we de binnenstad in. Tijd voor een biertje.

Het nieuwe Westersingelgebied

Het gebied waar vroeger de Westersingel liep, wordt door mijn plan opgedeeld in een aantal openbare ruimtes met een verschillende beleving. Ze sluiten aan bij het historische en ruimtelijke karakter van de plek, om zo de verhalen van de stad leesbaar te maken. De verschillende ruimtes voegen een variatie aan stedenbouwkundige typologieën toe aan de historische kern van Bergen op Zoom, en zorgen voor de verbinding met de bestaande stad. Oude monumenten zoals de Gevangenpoort staan zij aan zij met een aantal nieuwe gebouwen die samen de openbare ruimte definiëren.

De stadsdoorbraak uit de jaren '60 is een blijvend leesbaar hoofdstuk uit de geschiedenis van de stad, en krijgt door dit plan een goede afloop. Het verhaal over de ontwikkeling van de stad Bergen op Zoom kan met trots verder verteld worden.

Stadsreparatie Westersingel

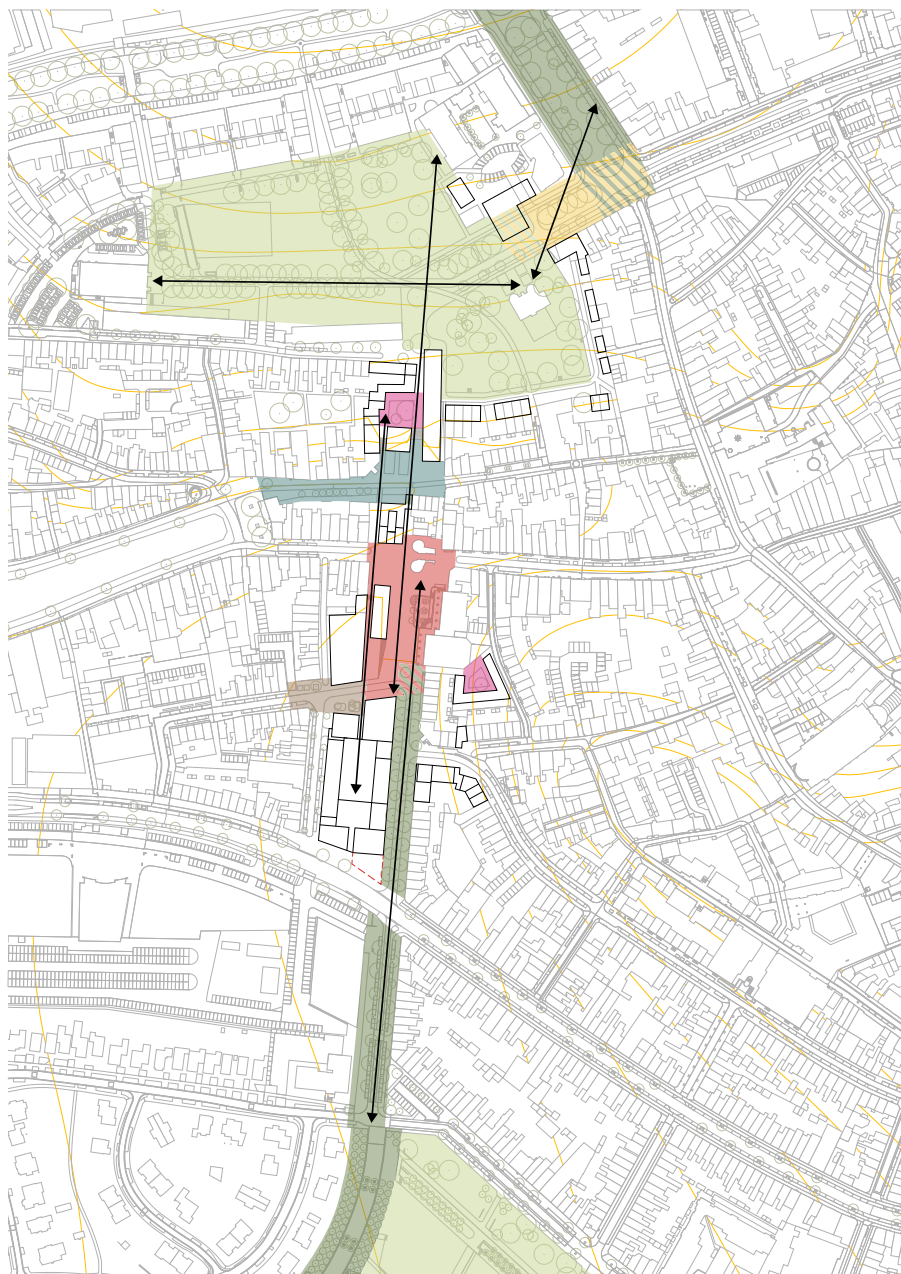

- toegevoegde bebouwing
- bestaande bebouwing
- trottoir
- fietspad
- plein
- straat (bestemmingsverkeer)
- verkeersweg (doorgaand verkeer)
- water
- park / plantsoen
- boom
- hoogtelijnen

Ruimtelijke sequentie

De verschillende soorten openbare ruimte in de stadsreparatie referen naar de ligging van de ruimten in het historisch gegroeide stadsweefsel. Zichtlijnen verbinden de ruimten tot een stedelijk weefsel.

- laan
- voorplein
- park
- hof
- stadsplein
- buurtplein
- ↔ zichtlijn

voor

na

Van verkeersweg naar divers stuk stad

De ruimte die de Westersingel veroorzaakt heeft in het stadsweefsel wordt opgedeeld in verschillende openbare ruimtes met verschillende sferen. Onderstaande foto's en impressies geven een indruk wat er bereikt kan worden met de uitvoering van de stadsreparatie.

Bij de kruising met de Burgemeester Stulemeijerlaan. Een theaterzaal vormt een poortgebouw dat naar het park leidt.

Blokstallen I en II. De nieuwe entree van het middeleeuwse gedeelte van de binnenstad.

De Grebbe is blootgelegd en is te zien in het straatbeeld.

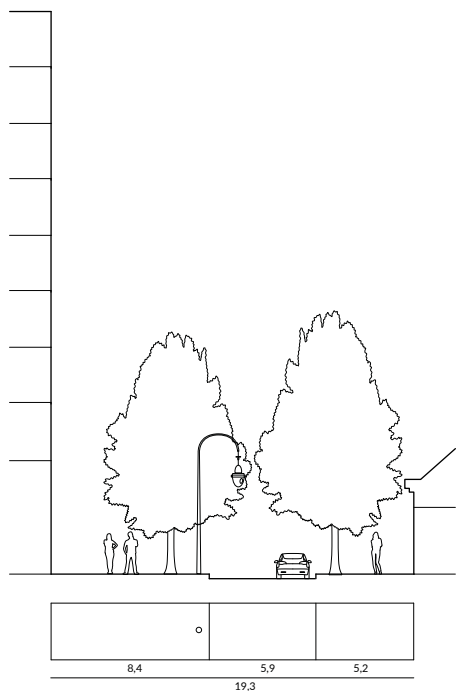
Een kijkje langs de Gevangenpoort richting het nieuwe stadsplein.

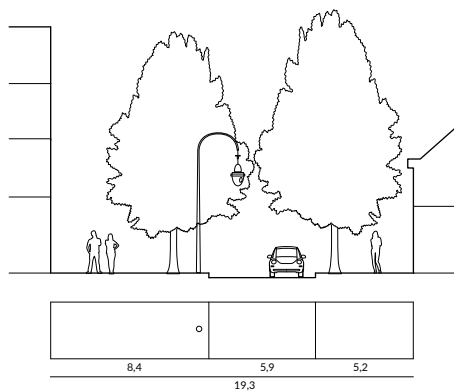
Een overblijfsel van de Westersingel is een rustige laan geworden.

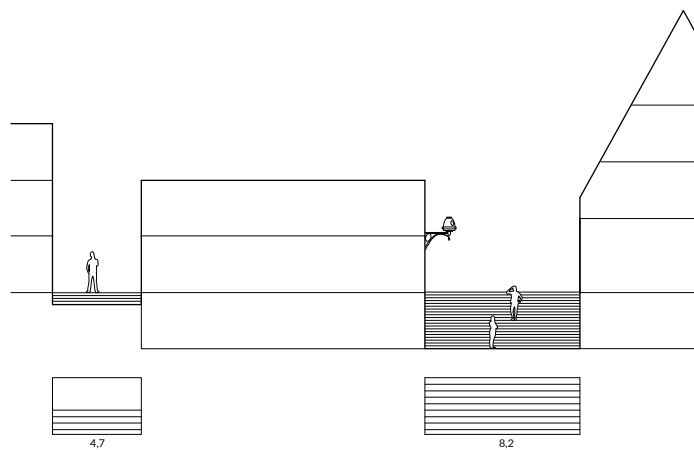
Doorsnedes en straatprofielen

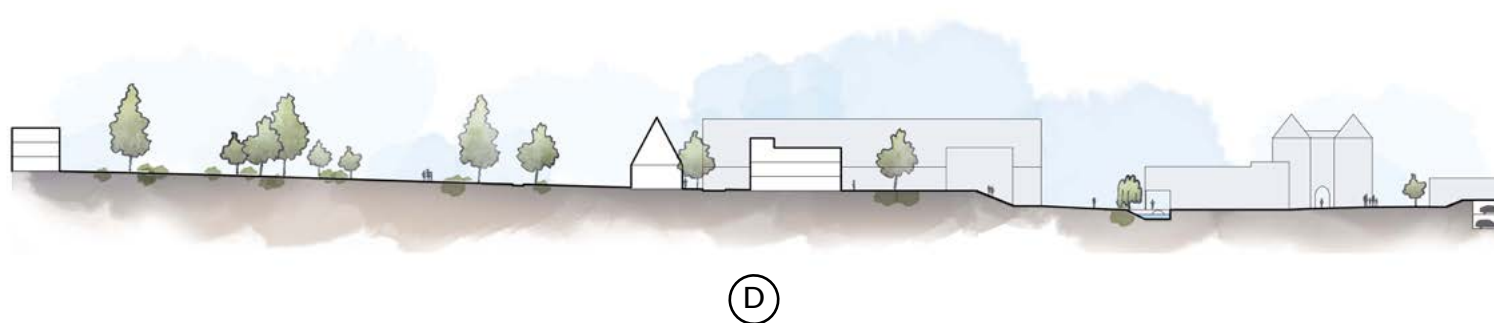
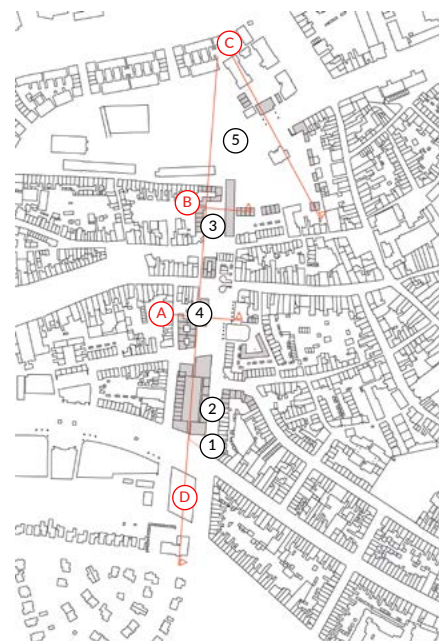
1 Kop Westersingel

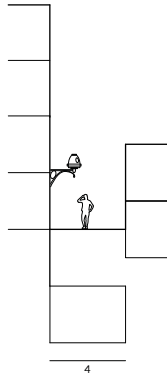

2 Westersingel

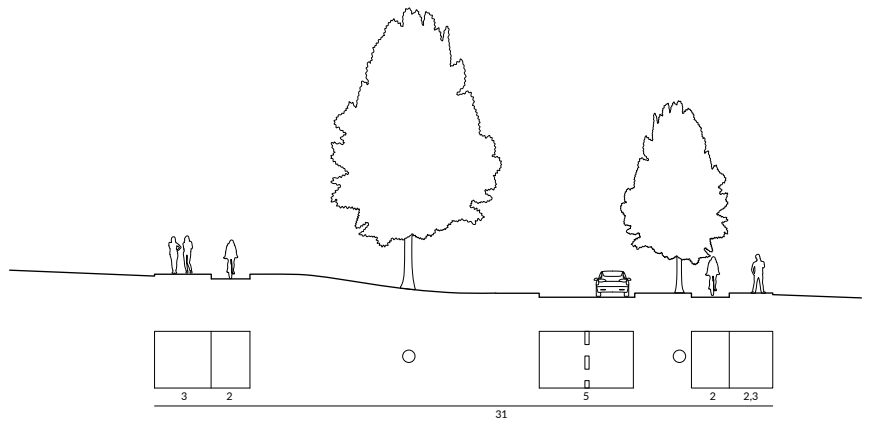

3 Nieuwe Markt

④ Steeg (zichtlijn)

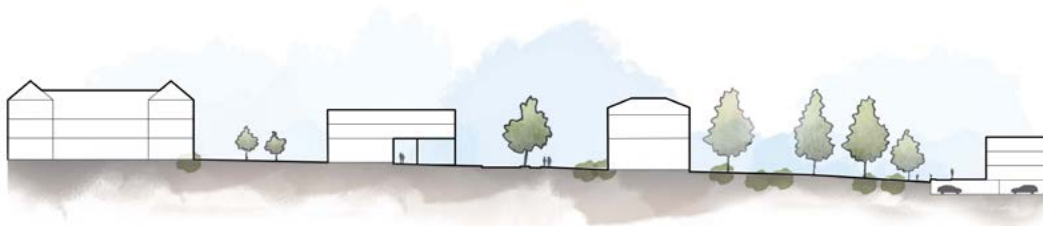
⑤ Wilhelminaveld

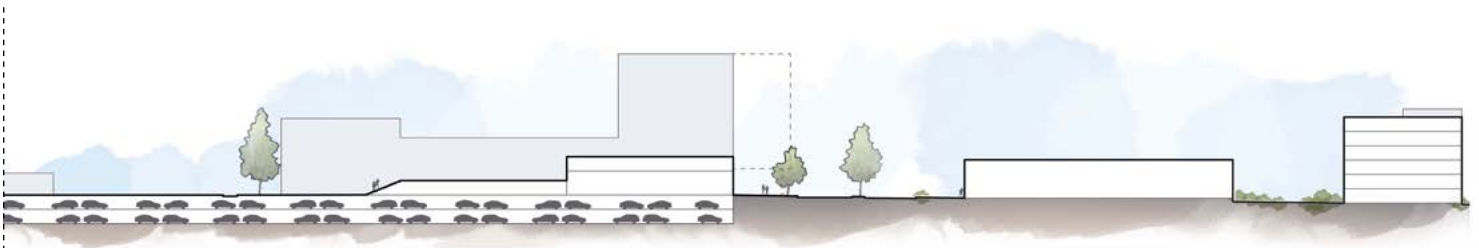
Ⓐ

Ⓑ

Ⓒ

Programma

De verkeersfunctie is dominant in het Westersingelgebied. Door de bouw van twee parkeergarages en het verleggen van de autoroutes rond het centrum ontstaat er ruimte om nieuw programma toe te voegen. Voor het repareren van het stadsweefsel is de sloop van 34 woningen noodzakelijk. Daar staat tegenover dat de bewoners van deze woningen een nieuwe woning toegewezen kunnen krijgen in een van de nieuwe gebouwen in het plan. Er kunnen 153 woningen in verschillende prijsklassen gebouwd worden in het Westersingelgebied. Twee ondergrondse parkeergarages zorgen voor 563 parkeerplaatsen in het gebied. Het winkelhart van Bergen op Zoom is groot genoeg, en heeft op sommige plekken te maken met leegstand. Daarom worden er over het hele plan vooral woningen toegevoegd die kunnen zorgen voor extra aanloop in de winkelstraten van het centrum. Het gebied is te verdelen in drie programmatische zones die aansluiten op de bestaande stad:

Cultuurcluster Wilhelminaveld

Op het terrein en in de gebouwen van de voormalige Wilhelminakazerne is al een cultuurcluster ontstaan door de aanwezigheid van een dans- en theateropleiding, poppodium, vestzaktheater en een terrein voor het houden van festivals (het Wilhelminaveld). Het veld wordt vergroot en geflankeerd door nieuwe gebouwen zoals een kleine toneelzaal en appartementen en werkruimte voor kunstenaars. Het Wilhelminaveld zelf zou ook een culturele programmering kunnen krijgen als beeldentuin of openluchttheater.

Historische route

Dit is het gebied waar vanaf de middeleeuwen het Havenkwartier aansluit op het Centrum. Het wordt gekenmerkt door een dichtbebouwde stenige stedelijke ruimte en de aanwezigheid van de Grebbe. Langs de historische route zijn een aantal bezienswaardigheden te zien zoals het Markiezenhof, de Gevangenpoort en het havenhoofd met het Spuihuis. Deze route zal vooral door toeristen en dagjesmensen gebruikt worden. Het stadsplein dat op de route ligt, biedt plaats aan een horecapaviljoen naast de Gevangenpoort.

Stedelijke voorzieningencorridor - XL-stores

Dit gebied heeft zich de laatste jaren ontwikkeld als de plek midden in de stad met grootschalige winkelvoorzieningen en andere stedelijke functies. De plek is makkelijk met de auto bereikbaar. Het grote bouwblok op de hoek van de Van Konijnenburgweg-Westersingel zorgt dat dit gebied verweven wordt met de binnenstad. Onder het blok ligt een parkeergarage voor bezoekers die vanuit hier makkelijk de detailhandel in de binnenstad en de XL-winkels kunnen bezoeken. In de plint van het blok zit een groot winkeloppervlak dat een entree heeft aan de Van Konijnenburgweg.

- Cultuurcluster Wilhelminaveld
- Historische route
- Stedelijke voorzieningencorridor - XL-stores

Cultuurcluster Wilhelminaveld

Het Wilhelminaveld wordt gebruikt als festivalterrein.

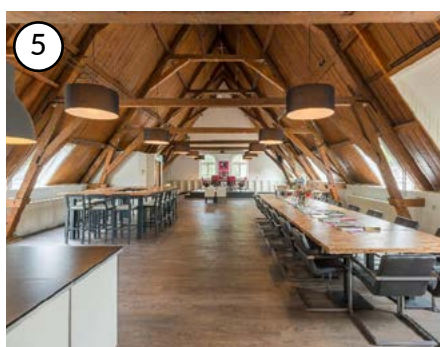
CKB opleidingen voor theater, muziek en dans in de voormalige kazerne.

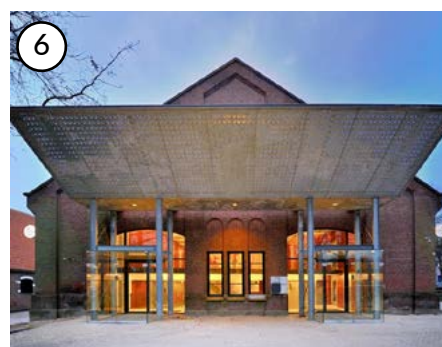
Vestzaktheater 't Zwijsenhoofd

Ondergrondse archieven.

Ruimte voor creatieve bedrijven in Blokstallen II en III.

Poppodium Gebouw T.

Historische route

Gevangenpoort.

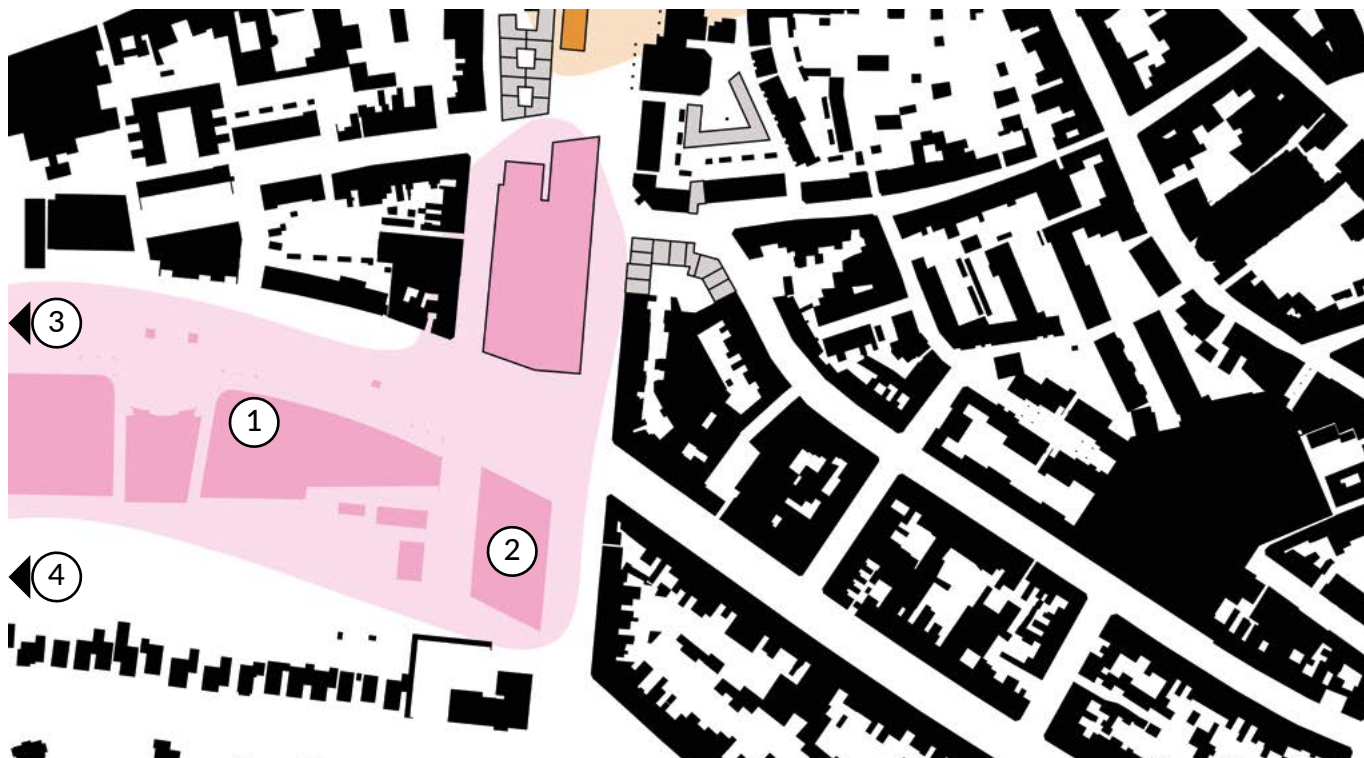

Laatgotisch stadspaleis het
Markiezenhof

Kop van de haven en Spuihuis

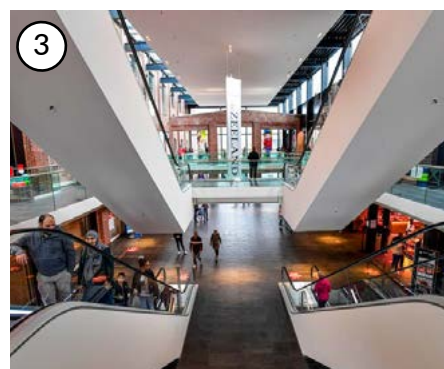
Stedelijke voorzieningencorridor - XL-stores

XL-stores

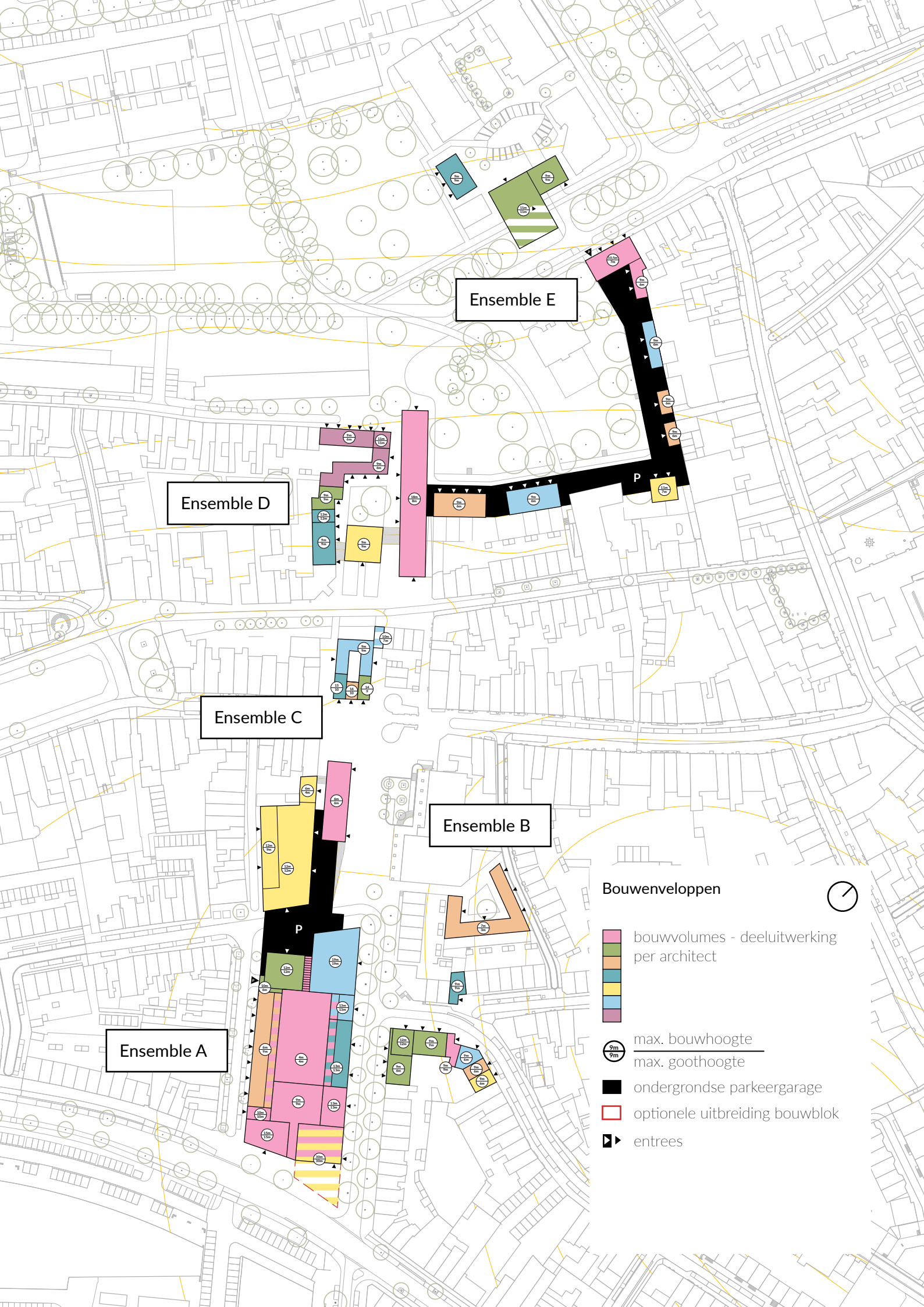
Bergse Dumphal

Winkelcentrum De Zeeland

Bioscoop

Ensemble E

Ensemble D

Ensemble C

Ensemble B

Ensemble A

Bouwenveloppen

- bouwvolumes - deeltwerking per architect
- max. bouwhoogte
- max. goothoogte
- ondergrondse parkeergarage
- optionele uitbreiding bouwblok
- entrees

Bouwenveloppen

Ensemble A - het stadsbalkon

Het stadsbalkon kan gebouwd worden op het braakliggende terrein van de voormalige brandweerkazerne. Het is meteen het grootste bouwvolume in het hele plan, waardoor het kan worden gebruikt om met woningen en parkeerplaatsen te schuiven, en zo ruimte te maken om andere delen van het plangebied klaar te maken voor de transformatie van het Westersingelgebied. Het stadsbalkon heeft een hoge woontoren met woningen die uitkijken op het park Kijk in de Pot en de Schelde.

Ensemble B - westelijke aanhechting

Dit ensemble ligt volledig binnen het middeleeuwse stadscentrum, en is het meest verborgen. Op de plaats waar eerst parkeerplaatsen lagen, kunnen nu woningen gebouwd worden. De bewoners kunnen parkeren in de nieuwe parkeergarage van ensemble A

Ensemble C - stadsplein en de Grebbe

Ensemble C maakt van de Gevangenpoort het middelpunt van een nieuw stadsplein. Dit stadsplein krijgt duidelijke wanden met voornamelijk woonbebouwing. Een paviljoen in het midden van het plein zorgt aan de oostkant voor een getrapte pleinwand. Aan de noordkant van het ensemble wordt de straatwand van de Rijkebuurtstraat en de Moeregrebstraat doorgetrokken en komt de Grebbe bloot te liggen.

Ensemble D - Nieuwe Markt

De naam van dit ensemble is een verwijzing naar de Nieuwe Markt die hier vroeger lag en is verdwenen met de aanleg van de stadsdoorbraak. De oostwand van de Nieuwe Markt wordt volledig in beslag genomen door de Blokstallen I. Het woongebied in de luwte is de overgang van het Wilhelminaveld naar het middeleeuwse stadscentrum. In de Blokstallen I zit een ingang voor voetgangers naar de parkeergarage die onder het Wilhelminaveld door loopt.

Ensemble E - parkwand

Door de parkeerplaatsen op het huidige Mineurplein in een parkeergarage ondergronds te leggen kan het Wilhelminaveld uitgebreid worden naar het terrein rond Villa van Hasselt. Ensemble E vormt een duidelijke begrenzing van het nieuwe Wilhelminaveld.

Op de luchtfoto is het braakliggende terrein aan de Van Konijnenburgweg-Westersingel te herkennen. Hier zou meteen gestart kunnen worden met de bouw van Ensemble A

Ensemble A - het stadsbalkon

A-1: Podium

Dit bouwdeel vormt een podium waar andere bouwvolumes binnen dit blok op of tegenaan gebouwd worden. Het zit grotendeels ingepakt in het blok en geeft ruimte aan winkels en plintfuncties voor de andere bouwdelen van het blok.

Het blok geeft vorm aan de aansluiting bij de XL-stores aan de zuidkant. Aan de zuidkant is de plinthoogte 6 meter, aan andere straten 4 meter.

A-2: Markante toren

Dit is een interpretatie van een markant hoekgebouw zoals deze werden gebouwd in de 19^e eeuwse schil. Deze toren zal te zien zijn in de skyline van de stad, en moet ook van veraf een representatieve uitstraling hebben. De toren is optioneel uit te breiden binnen de rode contouren. De ruimte onder de toren, het zwart gearceerde gebied, is negen meter hoog en moet openbaar en transparant blijven. De toren bevat appartementen met een buitenruimte die binnen het gevelvlak valt.

A-3: Straatwand Bruinevisstraat

De straatwand aan de Bruinevisstraat vormt de overgang naar de bebouwing van het Havenkwartier. Hij is horizontaal geleed om te passen bij de schaal van de bestaande huizen in de straat. In deze straat komen grondgebonden woningen waarbij iedere afzonderlijke woning af te lezen moet zijn aan de buitenkant.

A-4: Kop Bruinevisstraat

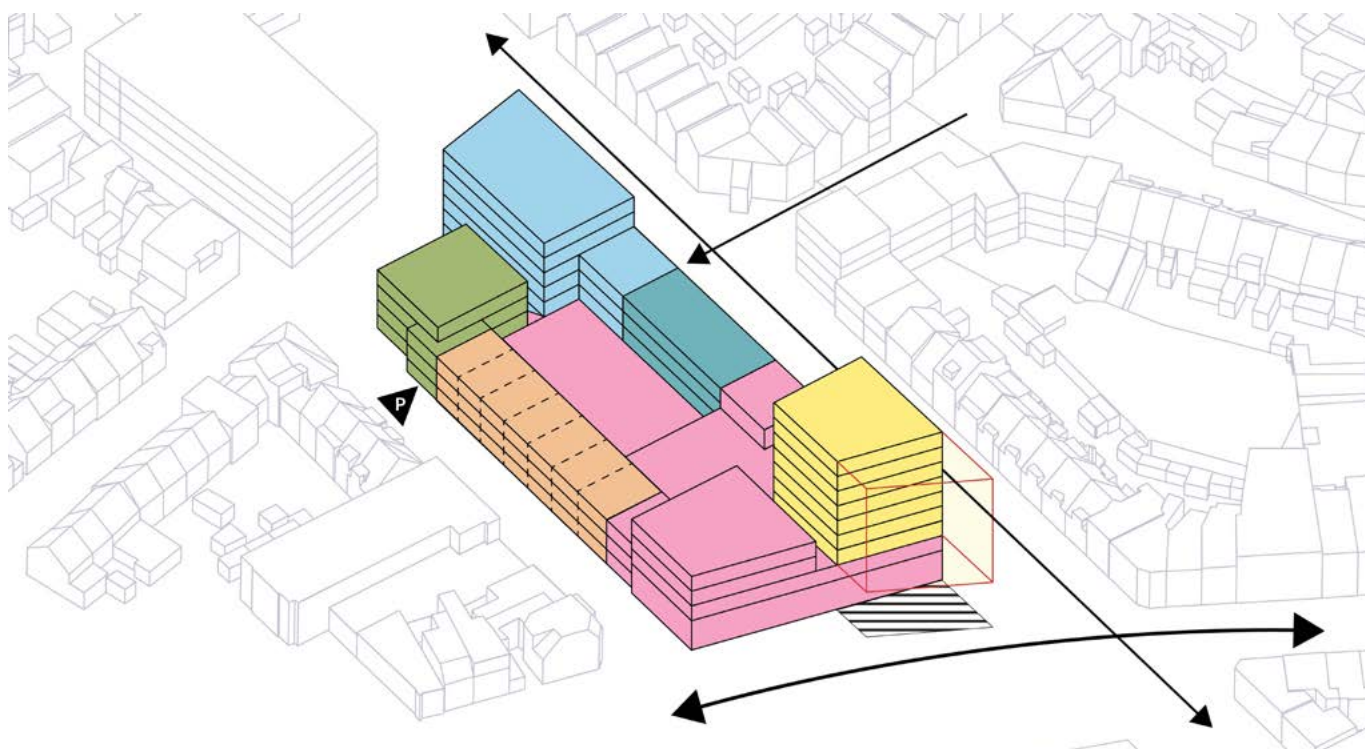
De kop van de Bruinevisstraat is een hoekaccent aan een klein pleintje dat overvloedt in het grotere stadsplein bij de stadspoort. Dit kopgebouw geeft toegang aan de parkeergarage die doorloopt onder Ensemble C, en sluit bij de ingang van de parkeergarage aan op A-3. Aan de kant van het plein zitten portieken met tweespanners.

A-5: Kop Stadsplein

Dit bouwvolume is zes lagen hoog omdat het aan het stadsplein staat. De zes lagen zijn hoog genoeg om een pleinwand te maken die past bij het stadsplein. Het blok gaat in vier lagen de hoek om, waar het aan de Westersingel ook het eind markeert van de Koepelstraat en aansluit op A-6. In dit bouwdeel zitten appartementen met een gezamenlijke ingang aan de Westersingel.

A-6: Straatwand Westersingel

Dit is de straatwand van het nog bestaande deel van de Westersingel die nu een laan is geworden, met uitzicht op de Gevangenpoort en het stadspark. Het is een herinterpretatie van de 19^e eeuwse aanloopstraten richting het middeleeuwse centrum. Daarom moet deze straatwand een statig karakter krijgen. In dit bouwdeel met woningen zitten portieken met tweespanners.

Ensemble B - westelijke aanhechting

B-1: Straathoek Westersingel - Koepelstraat

Dit hoekgebouw markeert een hoek. Deze hoek is de overgang van het centrum naar het havenkwartier voor degenen die vanuit het centrum komen lopen vanuit de Koepelstraat. Tevens is dit gebouw onderdeel van de wand aan een representatieve laan richting de Gevangenpoort. Het gebouw is een woongebouw, maar de typologie staat vrij.

B-2: Vernauwing Koepelstraat links

Deze eengezinswoning is familie van B-3. Samen vormen ze een vernauwing in de straatwand om het effect van de bomenlaan op de Westersingel extra dramatisch te maken. De entree van het huis zit in de zijmuur van het naar voren stekende deel van het huis. Een balkon mag alleen geplaatst worden aan het terugliggende deel van de gevelwand aan de Koepelstraat.

B-3: Vernauwing Koepelstraat rechts

Deze eengezinswoning is familie van B-2. Samen vormen ze een vernauwing in de straatwand om het effect van de bomenlaan op de Westersingel extra dramatisch te maken. De entree van het huis zit in de zijmuur van het naar voren stekende deel van het huis. Een balkon mag alleen geplaatst worden aan het terugliggende deel van de gevelwand aan de Koepelstraat.

B-4: Woning in flauwe hoek

De gevel van deze eengezinswoning buigt mee met de bocht in de Koepelstraat en heeft geen achtertuin. Ter compensatie mag de gevel op de bovenste etage terugspringen om een dakterras te kunnen maken.

B-5: Woonhuis

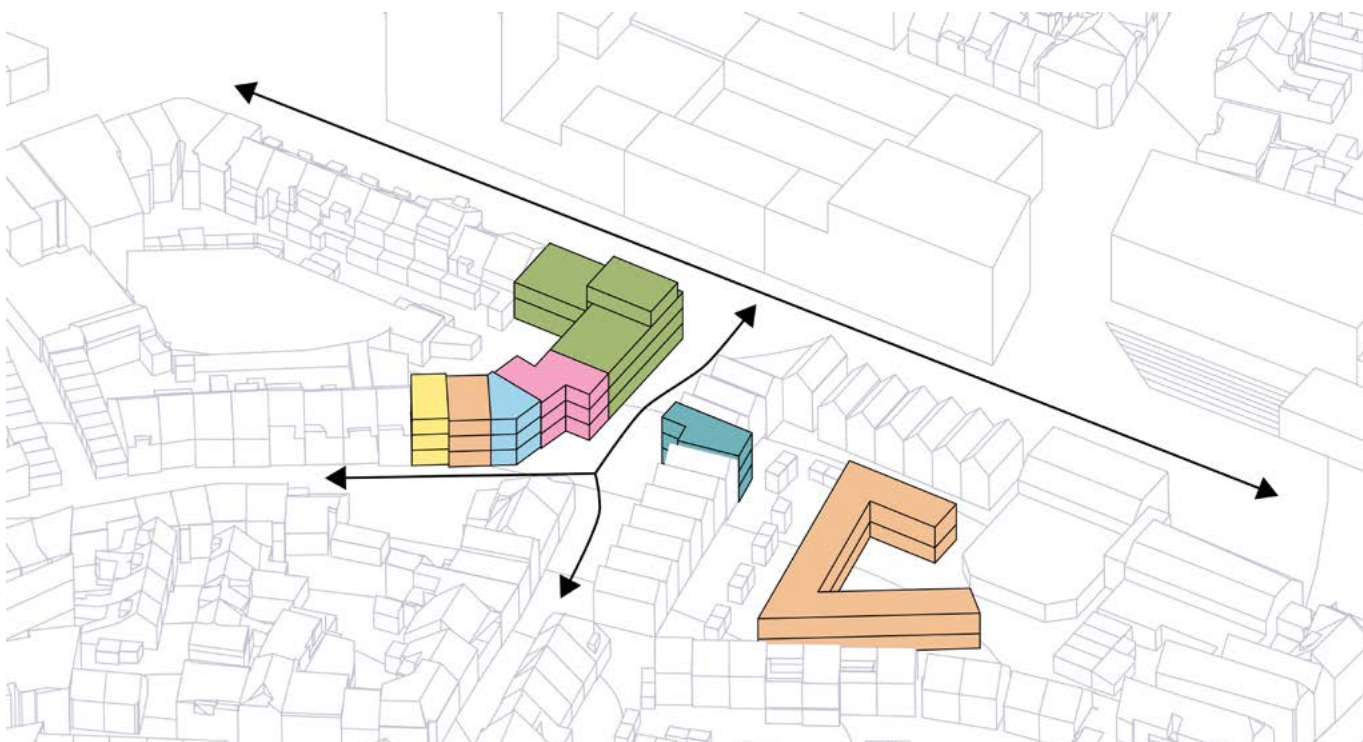
Standaard rijwoning met twee bouwlagen en een kap. De nok moet evenwijdig zijn aan de straat. De kavel kan ook aangeboden worden als zelfbouwkavel onder de zelfde voorwaarden.

B-6: Woonhuis

Standaard rijwoning met twee bouwlagen en een kap. De nok moet evenwijdig zijn aan de straat. De kavel kan ook aangeboden worden als zelfbouwkavel onder de zelfde voorwaarden.

B-7: Verborgен hof

Dit gebouw staat verborgen midden in het bouwblok achter het ensemble van Hoogstad en is een 'verborgen hofje'. De vormgeving van de gevel aan de Londonstraat moet bijdragen aan het middeleeuwse karakter van deze straat. De afzonderlijke woningen moeten afleesbaar zijn aan de gevel in deze straat. Vanwege het verborgen karakter van dit hofje mag er maximaal twee lagen hoog gebouwd worden. De bewoners van dit hof hebben een gezamenlijke binnentuin, en is daarom geschikt als woongebouw voor ouderen. Vanuit het hof moet het gebouw als één geheel ogen.

Ensemble C - stadsplein en de Grebbe

C-1: Paviljoen

Dit gebouw vormt een duo met blok C-2. De twee gebouwen zijn tegengesteld van elkaar in proportie, materialisatie en functie. Dit blok is een horecapaviljoen van maximaal 6 meter hoog dat de gelaagde westelijke pleinwand vormt samen met C-2. Het hoogteverschil dat tussen het plein en de steeg achter het blok ontstaat wordt in de architectuur opgelost. De architect van dit blok moet ook de trap in de openbare ruimte aan de zuidkant meeontwerpen. Het paviljoen is openbaar of semi-openbaar toegankelijk, en bevat ook de ingang naar de parkeergarage. Zowel blok C-2 als C-1 staan boven op de parkeergarage die doorloopt onder blok A.

C-2: Achterwand stadsplein

Dit gebouw vormt een duo met blok C-1. De twee gebouwen zijn tegengesteld van elkaar in proportie, materialisatie en functie. Dit blok is een woongebouw en heeft aan de oost- zuid- en westzijde entrees. Dit woongebouw vormt samen met blok A-4 de pleinwand voor een kleiner pleintje op de kop van de Fabriekstraat. Aan de westkant maakt het de straatwand van de middeleeuwse Bruinevisstraat af, en daarom ligt de goothoogte aan die kant lager. Aan de oostkant ligt een smalle steeg. Gezien vanaf de Gevangenpoort vormt dit blok de hoogste trap van de pleinwand van het grote stadsplein. Zowel blok C-2 als C-1 staan boven op de parkeergarage die doorloopt onder blok A. Een klein deel van het gebouw sluit aan op de bijgebouwen van de middeleeuwse huizen aan de Rijkebuurtstraat

C-3: Verlenging Rijkebuurtstraat

Dit hoekpand vormt samen met C-4 en C-5 een verlenging van de Rijkebuurtstraat. Deze is in individuele pandjes opgedeeld omdat dit past bij het middeleeuwse karakter van de straat. De voorgevel moet een lijstgevel zijn, en het dak is een zadeldak met een wolfseind aan de kant van de Rijkebuurtstraat. Dit gebouw vormt een bouwblok met C-4, C-5 en C-6, en heeft geen tuin aan de achterkant, wel ramen op een lichteof.

C-4: Verlenging Rijkebuurtstraat

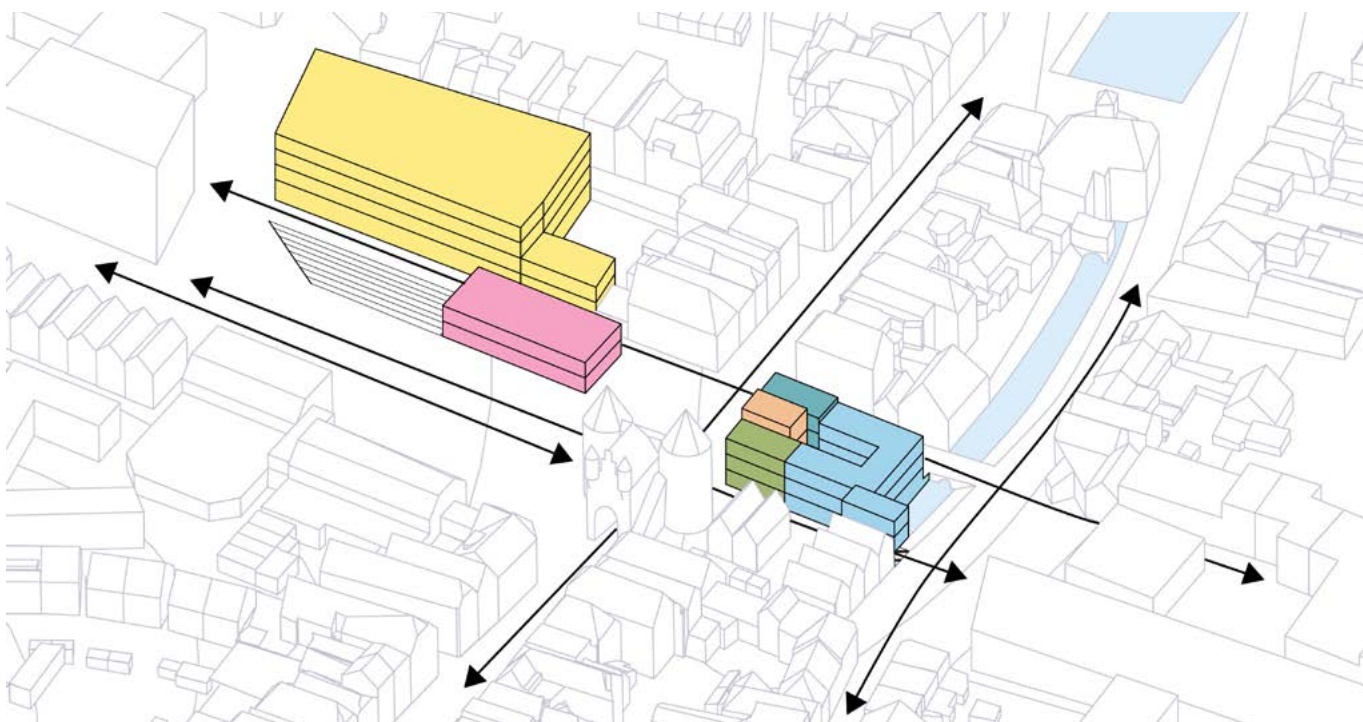
Dit gebouw vormt samen met C-3 en C-5 een verlenging van de Rijkebuurtstraat. De voorgevel moet een lijstgevel zijn, en het dak is een zadeldak met een wolfseind aan de kant van de Rijkebuurtstraat. Dit gebouw vormt een bouwblok met C-3, C-5 en C-6, en heeft geen tuin aan de achterkant, wel ramen op een lichteof.

C-5: Verlenging Rijkebuurtstraat

Dit hoekpand vormt samen met C-3 en C-4 een verlenging van de Rijkebuurtstraat. De voorgevel moet een lijstgevel zijn, en het dak is een zadeldak met een wolfseind aan de kant van de Rijkebuurtstraat. Dit gebouw vormt een bouwblok met C-3, C-4 en C-6, en heeft geen tuin aan de achterkant, wel ramen op een lichteof.

C-6: Bouwblok aan de Grebbe

Dit gebouw is deels over een zichtlijn heen gebouwd om een straatwand te vormen met de bestaande eengezinswoningen. Het zwart gearceerde gebied is vier meter hoog en moet openbaar toegankelijk blijven in de vorm van een brug over de Grebbe die een arcade heeft. Het bouwvolume vormt een gesloten bouwblok samen met C-3, C-4 en C-5. Aan de kant van de Grebbe is een split-level indeling toegestaan om ramen dicht bij het water te maken.

Ensemble D - Nieuwe Markt

D-1: Blokstallen I

Op deze plek wordt het volume van de voormalige paardenstallen herbouwd. Het vormt samen met de nog originele Blokstallen II een poort naar het middeleeuwse stadsdeel. Het langgerekte volume bevat de entree voor voetgangers naar de parkeergarage onder het park, en is geschikt voor functies die passen binnen het cultuurcluster Wilhelminaveld zoals de lokale bibliotheek of kantoorruimte voor creatieve bedrijven. Het zadeldak mag geen dakkapellen, opbouw of onderbrekingen hebben. Dit gebouw vormt gedeeltelijk een wand van het park en vormt de hele oostwand van de Nieuwe Markt, waar de entrees zich bevinden. Door het hoogteverschil in het maaiveld is de gevel aan de zuidzijde 3.5 meter hoger dan aan de noordzijde.

D-2: Woonpaviljoen

Dit vrijstaande woongebouw is aan de oost- en westzijde omgeven door trappen die het hoogteverschil in het maaiveld overbruggen. Het gebouw moet ontworpen worden als urban villa typologie met een ontsluitingskern in het midden. De hoofdentree van het blok ligt aan de Moeregrebstraat.

D-3: Trap westzijde

Dit woongebouw vormt de westwand van de Nieuwe Markt en sluit aan op het overgebleven hoekgebouw uit het ensemble van Hoogstad aan de zuidkant. Tussen dit blok en D-2 ligt een trap en het gebouw reageert daarop door een verdieping omhoog te trappen zodat er weer drie verdiepingen boven het maaiveld zichtbaar zijn.

D-4: Scheg

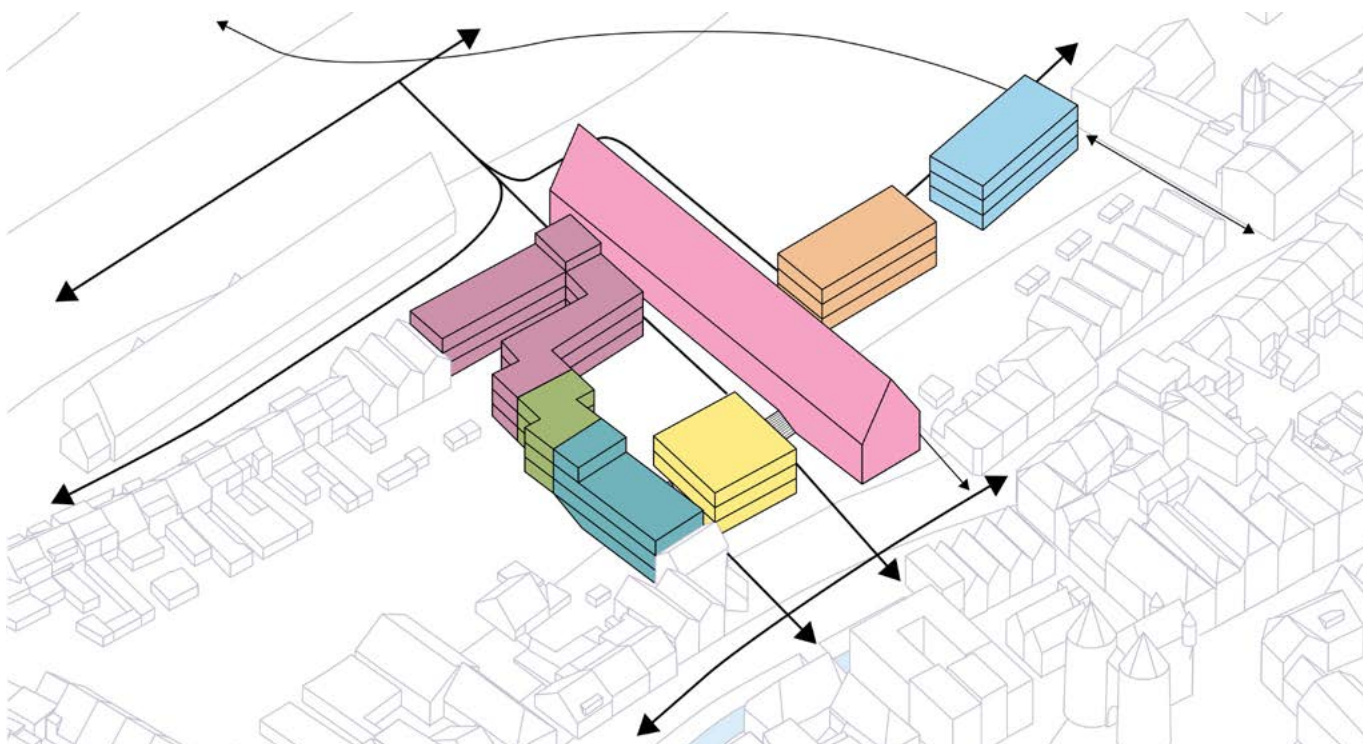
Dit woonhuis is familie van B-2 en B-3 maar heeft een andere functie. De entree van het huis zit in de zijmuur van het naar voren stekende deel van het huis. Een balkon mag alleen geplaatst worden aan het terugliggende deel van de gevelwand aan de Nieuwe Markt. Doordat het gebouw vooruitspringt ligt de voordeur van het gebouw op het einde van een zichtlijn die reikt tot aan blok A. Dit betekent dat de entree van dit woonhuis extra aandacht verdient in de uitwerking.

D-5: Noordwand Nieuwe Markt

Dit bouwblok sluit de Nieuwe Markt visueel af van het Wilhelminaveld, en ligt vanuit het park gezien gedeeltelijk verscholen achter de Blokstallen. Het vormt de hele noordwand van de Nieuwe Markt. Het blok lijkt om aandacht te vragen tussen de twee stalgebouwen door een klein hoekaccent aan de kant van het park. Hier kan een grote erker of een extra hoge loggia gemaakt worden met uitzicht over het park. Aan de Artilleriestraat sluit de bebouwing in maat en schaal aan op de resten van het ensemble van Hoogstad.

D-6: Zuidelijke parkwand

Deze blokken met vier-onder-een-kappers kunnen door twee verschillende architecten worden uitgewerkt maar zijn wel een duo. Ze vormen de zuidwand van het Wilhelminaveld en zijn woningen in het hogere segment met een voortuin en diepe achtertuin. Precies onder elke individuele woning zijn twee parkeerplaatsen gereserveerd in de openbare parkeergarage onder de gebouwen. De blokken moeten uitgewerkt worden als een breed uitgerekte villa aan het park.

Ensemble E - parkwand

E-1: Appartementencomplex aan het park

Dit gebouw hoort bij de gebouwen van de voormalige Wilhelminakazerne en bevat woningen voor kunstenaars met atelier ruimte of artists in residence. De voorkant van het gebouw ligt aan het park, en is onderdeel van de bebouwingswand aan het park.

E-2: Poort naar het park

Dit gebouw is een poortgebouw en vormt een overgang tussen het door het verkeer gedomineerde gebied bij de Burgemeester Stulemeijerlaan en het rustige park. Het is een uitbreiding van de cultuurgebouwen bij de Wilhelminakazerne en bevat ruimte voor het maken van een nieuwe theater- en concertzaal in het volume dat boven de weg hangt. Het zwart gearceerde gebied is zeven meter hoog en moet openbaar toegankelijk blijven. Het overhangende gedeelte van het poortgebouw wordt ondersteund door een aantal ranke kolommen die de ligging van het fietspad en het voetpad niet verstoren. Vanaf de kant van de Burgemeester Stulemeijerlaan moet de voorbijganger een glimp op kunnen vangen van het groen op het Wilhelminaveld.

E-3: Oksel van het park

Dit gebouw vormt de beëindiging van de straatwand aan de kant van de Burgemeester Stulemeijerlaan en maakt tegelijkertijd een begin met de oostelijke parkwand van het Wilhelminaveld in de vorm van een geschakelde woning. De geschakelde woning heeft een lessenaarsdak waarvan de nok aan de kant van het park zit. Er mogen geen ramen in de achtergevel aan de kant van de tuinen zitten. Aan de kant van de straat zit de ingang van de parkeergarage die doorloopt onder het park. Het kopgebouw heeft aan drie kanten een representatieve gevel, en de gevel sluit aan op de 19^e eeuwse straatwand.

E-4: Westwand van het park - tweekappers

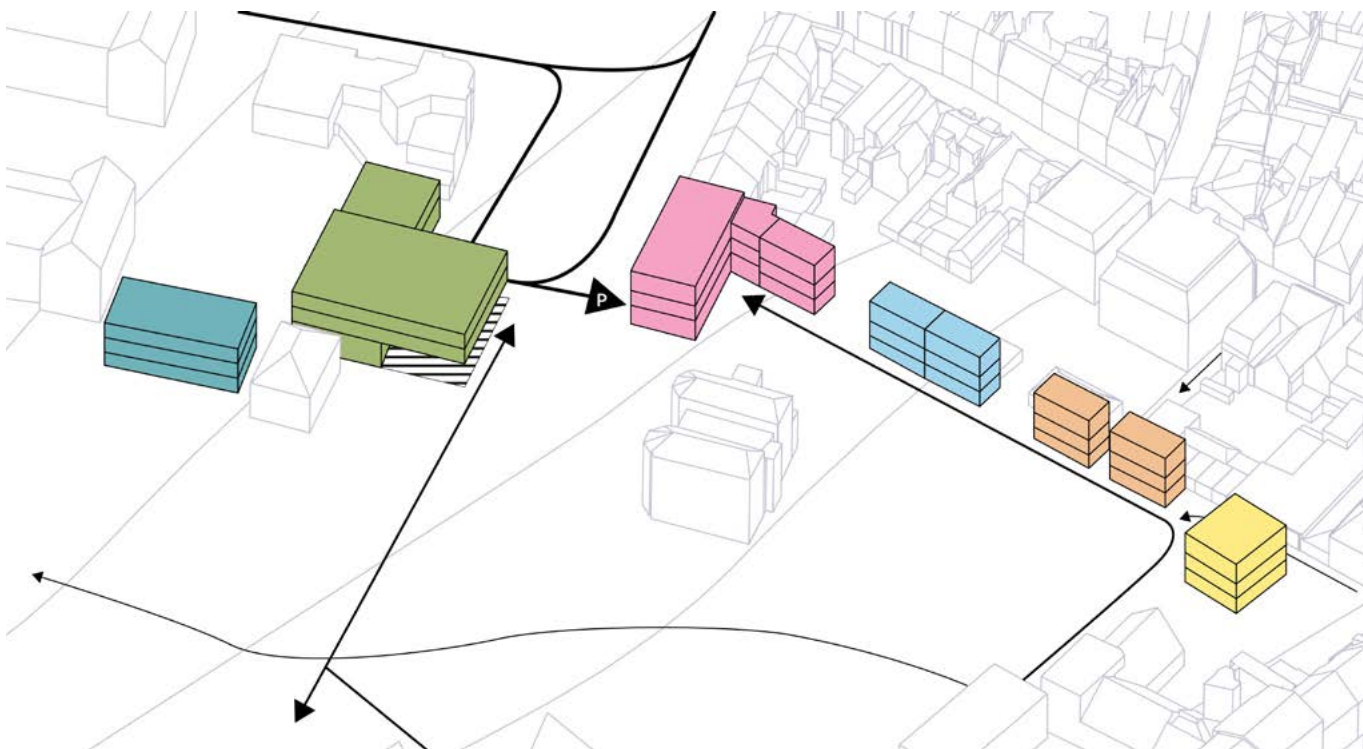
De twee-onder-een-kappers hebben een lessenaarsdak waarvan de nok aan de kant van het park zit. Er mogen geen ramen in de achtergevel aan de kant van de tuinen zitten. Ze vormen een deel van de oostelijke parkwand van het Wilhelminaveld, en hebben een zijtuin in plaats van een achtertuin.

E-5: Westwand van het park - vrijstaande woningen

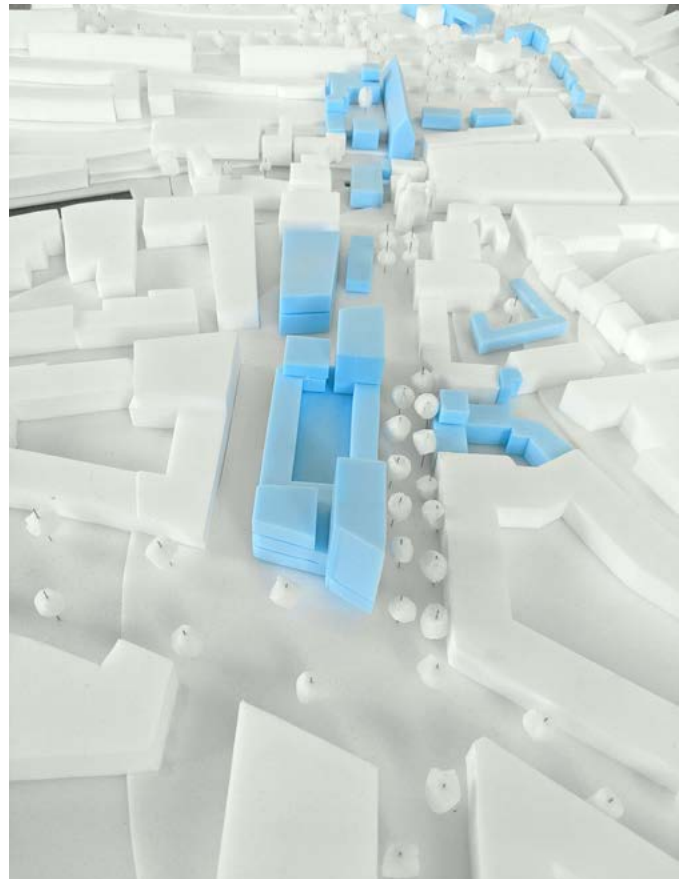
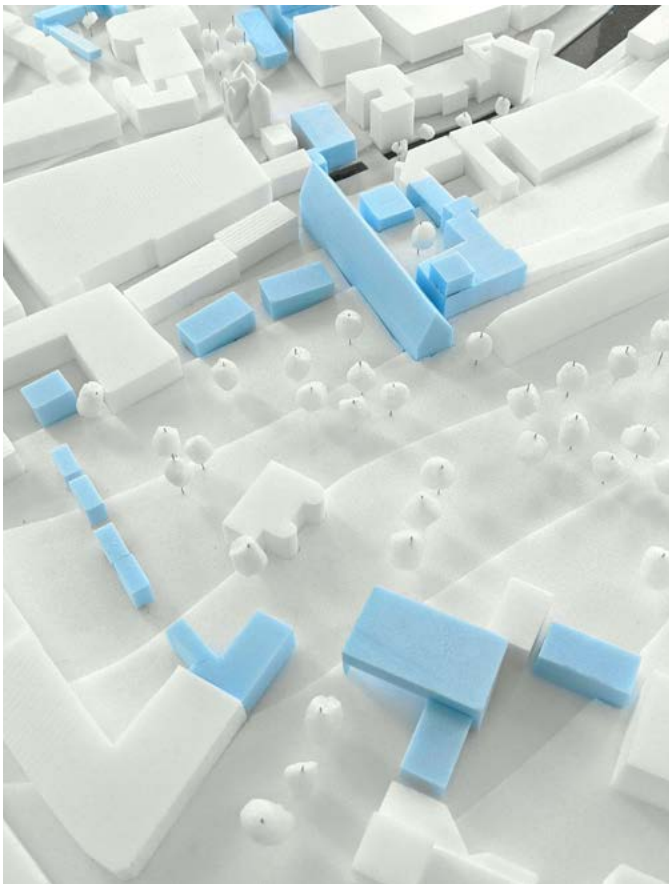
Deze vrijstaande woningen hebben een lessenaarsdak waarvan de nok aan de kant van het park zit. Er mogen geen ramen in de achtergevel aan de kant van de tuinen van de naastgelegen panden zitten. Ze vormen een deel van de oostelijke parkwand van het Wilhelminaveld, en hebben een zijtuin in plaats van een achtertuin. Tussen de twee vrijstaande huizen loopt het straatje de Looijpoort, die een openbare route naar het park is.

E-6: Villa

Deze vrijstaande villa staat in de hoek van het park naast een steeg die leidt naar de Moeregrebstraat. Dit blok mag de uitstraling hebben van de sijkste woning aan het park, en heeft een grote achtertuin die verscholen ligt tussen de bebouwing. Het volume zou opgesplitst kunnen worden als luxe tweekapper.

Maquettefoto's

Ik, stedenbouwkundige

Een pen is een soort toverstaf. Een magisch ding dat de gedachten uit je hoofd op een snelle manier om kan zetten in beeld op papier, waardoor het tastbaar wordt. Als kind heb ik veel papier gevuld met mijn eigen gebouwen, landschappen en steden. Fantasiewerelden waarin ik kon bepalen hoe alles eruit zou zien. Als de tekening klaar was, hing ik hem altijd aan de koelkast in de keuken. Dan kon iedereen ernaar kijken.

Eigenlijk is er in twintig jaar niet veel veranderd. Nog steeds is de pen een van mijn krachtige wapens, dit keer ook een middel om dromen waar te maken. Niet alleen mijn eigen dromen, maar ook die van anderen. Nog steeds bepaal ik grotendeels hoe de gebouwen, landschappen en steden die ik teken eruit zien, en hang ik nog steeds vol trots mijn tekeningen aan de muur. Niet alleen de echte muur bij mij thuis of op kantoor, maar ook de digitale muur, waar ze voor iedereen te zien zijn.

Maar er zijn ook dingen veranderd. De tastbaarheid van ideeën bleef vroeger vooral bij het papier. Tegenwoordig zou de afbeelding ook echt gebouwd kunnen worden. Eigenlijk nog mooier dan een tekening aan de muur hangen: Door een tekening heen kunnen lopen. Mijn vak is het niveau van het platte vlak overstegen. Dat brengt ook verantwoordelijkheid met zich mee.

Doordat de tekeningen niet meer alleen voor mezelf zijn, maar vooral voor anderen ben ik de tekening anders gaan gebruiken. De tekening voor mezelf kan soms Escher-achtige vormen aannemen. Een tekening kan eruit zien als een soort experiment. Alsof ik nooit gestopt ben met het maken van de tekeningen uit mijn jeugd, waarin proporties en perspectief ook nooit helemaal klopten.

De tekeningen voor anderen gaan vooral over communicatie. Omdat ik de afgelopen jaren heb gefocust op het begrijpen en experimenteren met tekeningen kwam ik ook te weten hoe mensen buiten ons vak onze tekeningen zien. Soms helpt beeld bij de communicatie binnen een participatietraject, en kunnen mensen beter visualiseren hoe hun nieuwe leefomgeving er in de toekomst uitziet. Mensen hebben meer baat bij een vogelvluchttekening omdat kaarten al gauw te technisch of moeilijk leesbaar zijn. Door middel van beeld kun je mensen onder woorden laten brengen wat ze zelf moeilijk vinden om te zeggen.

Door het gebruik van beeld heb ik medewerking gekregen van mensen omdat ze op deze manier de positieve kant van een ontwerp konden zien, in plaats van dat ze vechten tegen het onbekende in de toekomst.

Een goede ontwerper schetst niet alleen een nieuwe toekomst maar weet ook hoe zijn visie landt in de wereld van nu. Die wereld van nu is voor mij vooral een opsomming van gebeurtenissen uit het verleden. Deze gebeurtenissen zijn de oorzaak van hoe onze steden er nu uit zien. Grote stedenbouwkundige projecten hebben een doorlooptijd van dertig jaar vanaf de eerste schets tot de realisatie van het laatste gebouw. Daarom vind ik het begrijpen van het verleden van een plek een goede basis voor een ontwikkeling in de toekomst. Dit maakt ook communicatie met gebruikers makkelijker. Door onderzoek te doen naar de geschiedenis van een plek komt ook naar boven welke sociale gebeurtenissen zich hier hebben afgespeeld en wat belangrijk is voor de mensen die op die plek wonen. Een ontwerp moet landen op een plek, en concreet worden. Niet blijven hangen in de conceptfase van de tekening.

Aan het begin van mijn afstudeerperiode vroeg ik aan academiedirecteur Chris van Langen: "Kan je ook afstuderen op een onderwerp waar je al veel van weet?" Het antwoord is gedurende mijn afstuderen in mijn hoofd blijven hangen: "Ik denk dat je zult ontdekken dat er nog veel te leren valt, en dat je helemaal niet zo veel over het onderwerp weet." Chris had gelijk. Op de vele meters schetsrol die onder mijn pen verdwenen kwam een heel ander Bergen op Zoom tevoorschijn. Een stad die mij een verhaal vertelde. Een stad met een geschiedenis die laat zien hoe gebouwen staan zoals ze staan, en waarom straten liggen zoals ze liggen. Zo ontdekte ik voordat ik mijn diploma in handen had nog een functie van de tekening: De tekening als onderzoeksinstrument voor mijzelf, en de tekening die mij helpt om te begrijpen hoe dingen in elkaar zitten.

In de loop van de jaren heeft de tekening meer inhoudelijke betekenis gekregen voor mij. Ik heb het idee dat ik vroeger nog zomaar wat kon tekenen. Tegenwoordig moet de tekening aan allerlei eisen voldoen. Is de tekening op schaal? Is hetgeen wat ik getekend heb goed? Kan er een brandweerauto rijden door de straat die ik getekend heb? Er zijn allerlei handige digitale tekenprogramma's die kunnen helpen bij het beantwoorden van deze vragen.

Mijn ambitie is om de tekening te gebruiken als een manier om nieuwe dingen te ontdekken. Dit betekent dat met de hand tekenen, met een pen, mij nog altijd het meeste helpt. Als je iets met de hand tekent krijg je onverwachte cadeautjes; een lijn die uitschiet of een vorm die er raar uitziet. Dit soort dingen kunnen leiden naar een nieuw inzicht in een ontwerp. Met een tekening kan je ongelooflijk goed liegen. Je kan bijvoorbeeld een bouwvolume hoger of lager tekenen dan het gaat worden zonder dat iemand het door heeft. Een pennenstreek laat veel meer aan de verbeelding over dan een digitale 'harde' lijn.

De met de hand getekende tekening is een klassiek middel. Een relevant medium dat niet zo snel aan de kant geschoven zal worden. Dit geldt ook voor het type project dat ik heb gekozen als mijn afstudeeropgave. De stadsreparatie is een bekend fenomeen binnen het vakgebied van de stedenbouw. Stadsreparaties worden op allerlei plekken op de

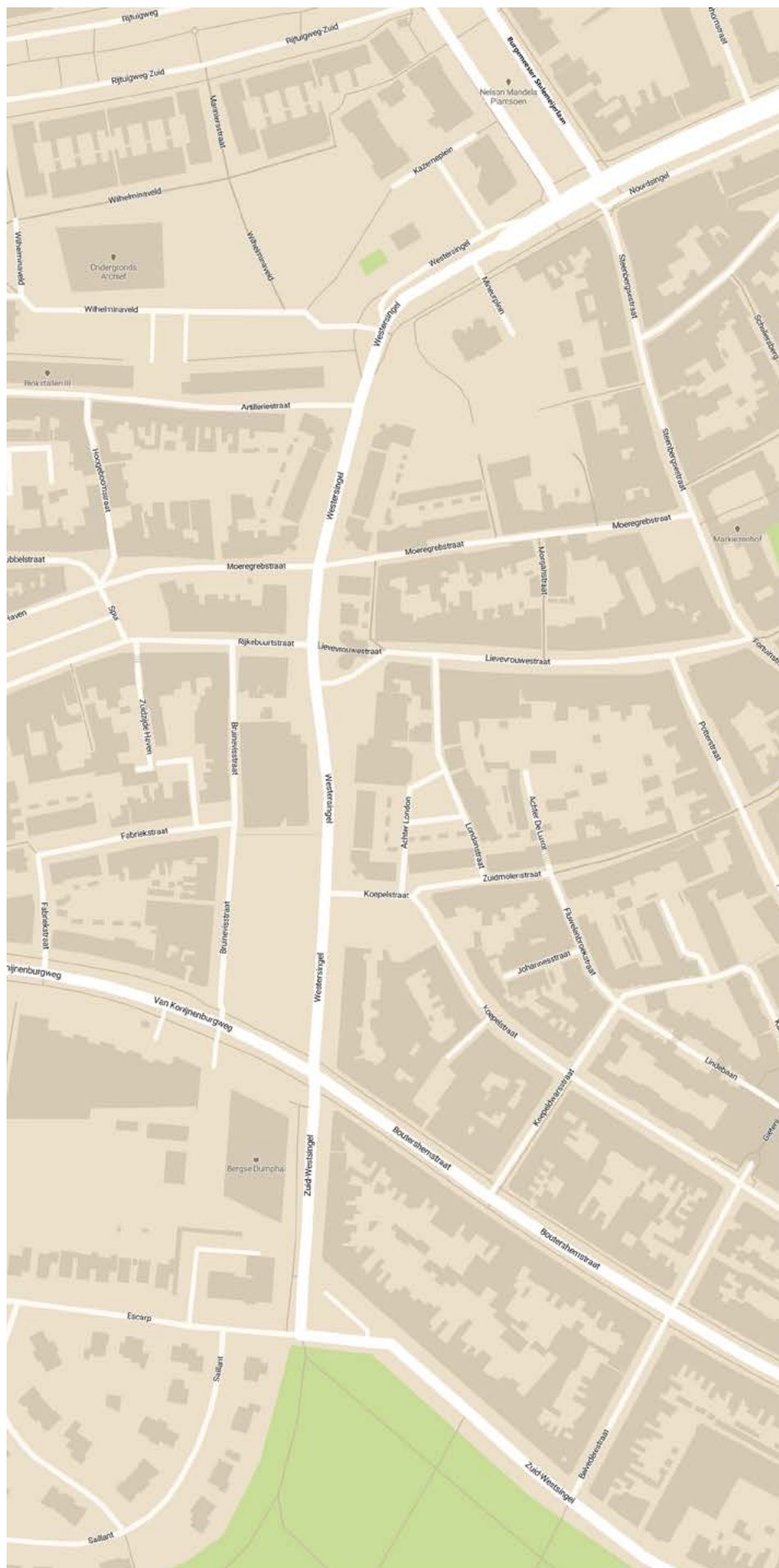
wereld uitgevoerd. Ik zie mijzelf als een ontwerper die werkt binnen de continuïteit van het vak. Iemand die niet snel mee zal gaan met trends. Ik wil graag blijven onderzoeken naar hoe de stad verder ontwikkeld kan worden naar de behoeften van onze tijd, maar wel binnen een duurzame constante. Ik wil een nieuw hoofdstuk toevoegen aan het verhaal van een plek, niet een compleet nieuw verhaal schrijven.

Na mijn afstuderen zal de pen mijn toverstaf blijven. Om mee te onderzoeken, te ontwerpen, te verleiden en te communiceren.

foto: Rhalda Jansen Foto (mei 2020)

Straatnamenkaart

Bronnen

- 1) Plan Zuid en de stedenbouw van H.P. Berlage, Rein Geurtsen & Partners (2010)
- 2) Limes Atlas, Bernhard Colenbrander en MUST (2005), Uitgeverij 010
- 3) 'Bergen op Zoom aan een ramp ontsnapt' De Waterschans 38e jaargang no. 4 (2008)
- 4) Historische Stedenatlas van Nederland - Bergen op Zoom, P.A. Henderix e.a. (2003) DUP Sattelite
- 5) Bergen op Zooms verleden geïllustreerd, Christ Peters (1993) Van Geyt Productions
- 6) Urban Space, Rob Krier (2003) Birkhauser Publishers for Architecture
- 7) Bouwen in Nederland 600-2000, prof. Dr. Koos Bosma e.a. (2007) Waanders Uitgevers Zwolle
- 8) Atlas van het ruimtelijk veranderingsproces van Nederlandse binnensteden in de laatste anderhalve eeuw, Rudger a.f. Smook (1984) De Walburg Pers
- 9) Atlas van het IJsselmeer - Een ruimtelijk perspectief, Frits Palmboom (2018) Vantilt
- 10) Het West-Brabants Archief (<https://westbrabantsarchief.nl/>)
- 11) Brabants Nieuwsblad De Stem regionieuws (<https://www.bndestem.nl/bergen-op-zoom/>)
- 12) 'Verrassende vondst in Duits museum' De Waterschans 50e jaargang no. 3 (2020)
- 13) Drawing for Architecture, Léon Krier (2009) The MIT Press
- 14) 9 x 9 - A Method of Design: From City to House Continued, Dietmar Eberle e.a. (2018) Birkhäuser
- 15) Encyclopedia of the City, R. W. Caves (2004) Routledge
- 16) Aangenaam Bergen op Zoom citymarketing, (www.aangenaambergenopzoom.nl) november 2020
- 17) Palmboom van den Bout: Stedenbouwers van het gelaagde land, Joost v/d hoek, Archined 3/3/2004
- 18) 'De Grebbe uitgediept' De Waterschans 30e jaargang no. 3 (2000)
- 19) 'Herwaardering van de Lievevrouwepoort en omgeving' De Waterschans 26e jaargang no. 4 (1996)
- 20) 'De Brabantse Wal - op de grens van hoog en laag, oud en jong' Grondboor en hamer nr. 6 (2009)
- 21) 'Metamorfose van de Westersingel: ontdek de verschillen met het jaren 70-project' (<https://indebuurt.nl/bergenopzoom/genieten-van/metamorfose-van-de-westersingel-in-bergen-op-zoom~104395/>) 28-04-2020
- 21) Online collectie Rijksmuseum (<https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/>)
- 22) Geschiedkundige kring Bergen op Zoom (<https://www.geschiedkundigekringboz.nl/>)
- 23) Beelden van het plaatselijke nieuws (<https://indebuurt.nl/>)
- 24) Verkeersplan Bergen op Zoom, Vastgesteld door gemeenteraad op 30 januari 2014
- 25) Re-Urb - Nieuwe plannen voor oude steden, Crimson (1997) 010 publishers
- 26) 'Een hoekpand in Bergen op Zoom', Brabants Erfgoed (<https://www.brabantserfgoed.nl/page/5395/een-hoekpand-in-bergen-op-zoom>)
- 27) Parkeren in Bergen op Zoom (<https://www.parkerenbergenopzoom.nl/Parkeergarages>) april 2021
- 28) Nederlands Instituut voor Militaire Historie <https://www.defensie.nl/onderwerpen/militaire-geschiedenis-nimh> april 2021
- 29) 'Stichting vraagt om hoger waterpeil in de Zoom', Stichting Brabantse Wal <https://brabantsewal.nl/stichting-vraagt-om-hoger-waterpeil-in-de-zoom/> april 2021
- 30) Waterman (Seizoen 1, Aflevering 2) [Zeeland - Zilt en zoet] Menno Bentveld (Schrijver), & Geertjan Lassche (Regisseur). Zo 18 apr 20:20 NPO2.
- 31) Jan Hoogstad op Architectuur.org <https://www.architectuur.org/hoogstad.php> mei 2021
- 32) Rien Wols, De havens van Bergen op Zoom - Brabants Historisch Informatie Centrum <https://www.bhic.nl/geraadpleegd-juli-2021>
- 33) Monumenten.nl, <https://www.monumenten.nl/gemeentes/bergen-op-zoom-geraadpleegd-30-juli-2021>

